

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SHEVCHENKO SOCIÉTÉ DES SCIENCES
SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

**ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА**

Том CLXV

Збірник Філологічної Секції

т. 26

НЬЮ ЙОРК — ПАРИЖ

1956

ПУБЛІКАЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

I. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 165 томів.

II. Публікації Секцій НТШ:

1. — Збірник Історично-Філософічної Секції, 16 томів.
2. — Український Архів, 15 томів.
3. — Збірник Філологічної Секції, 26 томів.
4. — Українська Бібліотека, 8 томів.
5. — Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції, 32 томи.
6. — Звідомлення з засідань Математично-Природописно-Лікарської Секції (в німецькій мові), 26 зшитків.
7. — Резюме прочитаних доповідей (в чужих мовах), 3 томи.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

видає

ГАСЛОВУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Друга словникова частина „Енциклопедії Українознавства” матиме 100 аркушів, себто 1.600 сторінок великого формату, поділених на 4 томи, 20 зошитів; вона обійматиме близько 20.000 статей і заміток. Книга буде багато ілюстрована у тексті й на окремих вкладках чорними й кольоровими малюнками — портретами, фотографіями міст, краєвидів, фльори й фавни України, важливих споруд, репродукціями пам'яток мистецтва, історичними й географічними мапами, діаграмами, хронологічними й порівняльними статистичними таблицями, що займатимуть бл. 100 сторінок; основною мапою до другої частини „Енциклопедії Українознавства” є велика мапа України 1:2.000.000 (120×65 см.) в чотирьох секціях, додана в кінці книги. Досі появилось друком 5 зошитів.

Головний Редактор: проф. д-р Кубійович Володимир. Заступник Головного Редактора: проф. Глобенко Микола. Секретар Редакції: Янів Софія.

Редакцію окремих ділянок провадять 38 визначних науковців і фахівців; співробітниками й авторами є понад 200 осіб, які репрезентують усі ділянки українознавства в найширшому значенні цього слова.

Адреса Редакції: 27 rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.) France.

НА ЕМІГРАЦІЇ ВИДАЛО НТШ НАСТУПНІ КНИГИ:

а) В Серії „Записок НТШ”:

„В 300-ліття Хмельниччини”. Збірник за ред. Б. Крупницького. Записки НТШ, т. 156; 10,5 арк.

Л. Окінішевич: „Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.”.

Записки НТШ, т. 157; 14,5 арк.

Є. Ю. Пеленський: „Ucrainica в чужих мовах”.

Записки НТШ, т. 158; 7 арк.

А. Яковлів: „Український кодекс 1743 р.”.

(Продовження на 3-ій стор. обкладинки)

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SHEVCHENKO SOCIÉTÉ DES SCIENCES
SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

M E M O I R S
OF THE
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
VOL. 165

Collected Papers of The Philological Section
vol. 26

NEW YORK — PARIS

1956

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SHEVCHENKO SOCIÉTÉ DES SCIENCES
SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

M E M O I R S
OF THE
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
VOL. 165

Collected Papers of The Philological Section
vol. 26

NEW YORK — PARIS

1956

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА
ТОМ 165

Збірник Філологічної Секції
т. 26

НЬЮ ЙОРК — ПАРИЖ

1956

Редактор: д-р Кость Кисілевський

Пантелеймон Ковалів

ПРИКМЕТНИКИ ДІЄСЛІВНОГО ТВОРЕННЯ З ФОРМАНТОМ -*NT В СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Досі в науці панувала методологічно хибна думка, що прикметники з суфіксами -учий, -ючий, -ачий, -ячий (також рідше: -ущий, -ющий, -ащий, -ящий) (ревучий, колючий, лежачий, загребущий та ін.) нібито походять від дієприкметників: мовляв, через втрату часовости вони тепер набули значення звичайних прикметників. Але ніхто досі не вказав критеріїв такого творення, обмежившись тільки формальною прикметою вживання при творенні цих прикметників згаданих вище дієприкметникових формантів.

Так, ще Огоновський писав: "Einige Participia, welche die Form der zusammengesetzten Deklination annehmen, wie тямущий, могучий, трудящийся, treten als Adjectiva auf, und geben somit den Begriff einer Handlung auf."¹) У Е. Карського читаємо: „Отголосок церковнославянского языка представляют причастия-прилагательные на -щ и й: сплющивший, вочи завидующий, руки загребущая Зап. I, 274”²) А. Шахматов так само писав, що „причастия настоящего и прошедшего времени в функции атрибутивной частью исчезли совсем из употребления, а частью превратились в прилагательные: ср. такие, как горячий, сидячий, летучий, пахучий, жгучий, тягучий, ползучий, колючий³). Як бачимо, Шахматов ці прикметники навіть зве дієприкметниками⁴). В. Сімович у своїй граматиці теж писав: „Є в нас іще прикметники на -ячий, -учий (-ущий), які колись творили окрему форму дієслова (дієприкметники), але коли чуття для цієї форми затратилося, вони лишилися прикметниками: горячий, незрячий, тямучий (і тямущий), пекущий, сліпучий, невмирущий, невсипущий...⁵). Отже, Сімович теж трактує ці прикметники як залишки від колишніх дієприкметників. Проф. І. Огієнко теж форми „тямущий, невсипущий” вважає „остатками” дієприкметників⁶). Так само й проф. П. Бузук пише, що прикметники на -чий „походять від відповідних дієприкметників тепер. часу”, наводячи приклади: пекучий, ревучий, терплячий⁷).

Таке пояснення генези цих прикметників стало в науці тра-

диційним; воно навіть перейшло в шкільні граматики.⁸⁾ Пізніше так само пояснювали: М. Грунський і П. Ковалів,⁹⁾ О. Синявський,¹⁰⁾ Л. Булаховський,¹¹⁾ Ю Шерех.¹²⁾ та інші. В сучаснім університетському курсі російської мови читаємо: „Отпричастными по своему происхождению являются прилагательные с основой и суффиксами -у ч-, -ю ч-, -а ч-, -я ч-, исторически восходящими к древне-русским суффиксам действительных причастий настоящего времени...: горячий, дремучий, жгучий...”¹³⁾ Так само „отпричастными по своему происхождению” вважає ці прикметники і найновіша академічна грамика російської мови.¹⁴⁾

Всі ці пояснення не можуть бути нині прийняті в науці, як пояснення, що спираються на методологічно хибних основах. Структурно ці прикметники не можна ставити в один ряд ні з дієприкметниками, як такими, ані з дієприкметниками, що в певній синтаксичній функції втрачають значення дієприкметників і набувають значення прикметників. Ці останні (напр.: слухача громада, мисляча голова) безперечно належать до ряду дієприкметників. Але такі прикметники, як: гавкучий собака, цільюща вода тощо зовсім не належать і ніколи не належали до ряду дієприкметників, бо структурно вони мають зовсім інше значення і цілком іншого творення.

О. Курило, здається, перша назвала ці прикметники прикметниками дієслівного походження. В своїх „Увагах до сучасної української мови” (Краків-Львів, 1942) вона дає навіть спеціальний заголовок: „Прикметники дієслівного походження на -чий” (с. 13).¹⁵⁾ Проте, видимо, О. Курило схильна думати, що ці прикметники в минулому належали до одного ряду з дієприкметниками, як це видно з перших же рядків пояснення: „В народній мові колишні дієприкметники на -чий і значенням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників” (с. 13).

Звідси ясно виходить, що О. Курило змішує тут прикметники дієслівного походження з прикметниками, що генетично належать до ряду дієприкметників. Це особливо видно з такого її твердження: „Наведені приклади (кусючий, плодючий, роботящий, робучий та ін.) вказують, що прикметники дієслівного походження цілком втратили часовий відтінок. Тільки в одному випадку захована часовість: прийшов він до сп'ячого Бога Шух. З” (с. 18). Саме тому й захована часовість в цьому випадку, що прикметник „сп'ячого” структурно належить до ряду дієприкметників (порів.: мисляча голова). А в О. Курило він залічений до ряду прикметників дієслівного походження типу „кусючий”. Взагалі можна ствердити, що в О.

Курило цей розділ методологічно побудований невірно: вона твердить, що прикметники дієслівного походження на -чий (тобто типу „гавкучий”) „цілком втратили відтінок часовий” (с. 18), тоді як насправді вони структурно належать до прикметників дієслівного походження, які за характером творення ніколи не мали цього часового відтінку, а тільки стали ознаку.¹⁶⁾

Отже, треба чітко відрізнити прикметники, що походять від дієслів, від прикметників, що походять від дієприкметників через втрату дієслівного елемента. Перші належать до ряду прикметників дієслівного творення, тобто до того ж ряду, що й інші прикметники дієслівного творення (порів.: балакучий і балакливий). Ці прикметники, хоч і походять від дієслів, але вони не мають тих конструктивних ознак в реченні, що їх мають дієслова і дієприкметники, тобто не можуть мати при собі тих залежних слів, що їх можуть мати дієслова або дієприкметники. Яскраву ілюстрацію для таких випадків подає О. Синявський (Норми, 95-96). Він пише: „При дієслові „окувати” можуть бути такі додатки: добре, кругом („окувати добре”, „окувати кругом”) і так само звичайнісінькі сполучення „добре окований”, „окований кругом” (при дієприкметнику), „пробити наскрізь”, „пробити списом” і „пробитий наскрізь”, „пробитий списом” і т. д. Але не те бачимо на колоти і колючий, тямити і тямущий тощо: звичайне сполучення, напр., „колоти голкою”, та зовсім неможливе „колючий голкою”, так само „тямитиме це до нових віників” і „тямучий це до нових віників” і т. ін. Ці й подібні дієслівні паростки можуть бути тепер тільки звичайними прикметниками, отже й у відповідних сполученнях „колючий дріт”, „колюче слово”, „тямуща людина” і т. ін.”

Ці прикметники структурно зовсім іншого типу, і генетично їх в жоднім разі не можна зв'язувати з дієприкметниками, як це досі робили дослідники. Генетично з дієприкметником вони зв'язані тільки суфіксами -уч-, -юч-, -ач-, -яч-, (-ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-), які походять від первісного форманту part. praes. act. -nt і в цім структурнім ряді разом з дієслівним коренем творять зовсім іншу семантичну групу, ніж у структурнім ряді суто дієприкметникових творень. Ця семантична група, як структурно відмінна група прикметників, набирає підсильного значення.

На це звернув увагу Р. Смаль-Стоцький у своїй праці „Значення українських прикметників” (Варшава, 1926). Зв'язуючи прикметники дієслівного походження з дієприкметниковим фор-

мантом -nt; він; проте, ні словом ніде не згадує, що прикметники ці дієприкметникового походження. Тим більше, що в нього цей формант part. praes. act. має ширші функції, обіймаючи собою не тільки дієслівні корені (пекти - пекучий), але й прикметникові (добрий - добрячий); надаючи цим останнім того ж підсильного значення, збільшення прикмети.¹⁷⁾ Таким чином, витворився окремий ряд прикметників, як окремий семантичний ряд, хоч в основі їх творення лежать двох різних типів корені — дієслівний і прикметниковий. Ці два різні кореневі типи так тісно зв'язані спільним підсильним значенням, що на перший погляд важко буває їх відрізнити (порів.: скрипучий від: „скрипіти” і скупучий від: „скупий”).

Навіть принцип творення прикметників дієслівного походження цілком інший. Коли дієприкметники активні тепер. часу своїм творенням в'яжуться з формою 3 особи множини дійсного способу (сидять - сидячий, виконують - виконуючий), то прикметники дієслівного походження з цим же суфіксом не в'яжуться конче з 3 особою множини; вони мають іншу основу. Порів.: печуть - пекучий, летять - летючий, терплять - нестерпучий.¹⁸⁾ Тобто, як бачимо, порушується принцип дієвідмін, принцип, що в творенні дієприкметників виразно зберігається.¹⁹⁾ Більше того, вони творяться іноді від таких дієслівних основ, що звичайні дієприкметники ніколи від них не творились і не творяться; а якщо й творяться, то з іншим суфіксом. Напр.: кусючий собака (дієприкметник тепер. часу активний мав би бути: кусаючий собака), співуча дівчина (дієприкметник: співаюча дівчина), роботящий (дієприкметника не можна утворити), робучий (дієприкметник: роблячий) та ін.

Але головне, на що нам слід звернути увагу, — це значення прикметників дієслівного походження з формантом -nt. Вище ми вже вказали, що це окрема, структурно цілком відмінна семантична група з підсильним значенням. У свій час це питання вивчав Р. Смаль-Стоцький у згадуваній уже праці, і ми тепер нагадаємо дещо.

Значення цих прикметників Р. Смаль-Стоцький пояснює причиною їх виникнення. Насамперед до утворення цих прикметників спричинилась сильна інтенсивність акції, що її виконує особа чи річ: гавкуча собака (має властивість дуже гавкати), співуча дівчина (має властивість співати добре, не просто співати), текуча вода (має властивість безперервно текти), ростюче дерево (має властивість добре рости) та ін.²⁰⁾ Але

головна причина розвитку цього підсильного значення, на думку Р. Смаль-Стоцького, — це „характеристичне значення цілого ряду дієслів, що від них утворені прикметники та іменникові консоціації тих новоутворених прикметників”. Термін „консоціація” Р. Смаль-Стоцький запозичив у Шпербера²¹⁾ з таким значенням: із цілої маси слів дане слово вибирає собі певну групу, з певним значенням та чуттєвим змістом, з яким воно має постійний зв'язок. Через цей зв'язок одно слово впливає на друге. Напр.: р е в у ч и й грім, п е к у ч е сонце, к о л ю ч е терня, п а х у ч и й сад, б о л ю ч а рана, щ і п у ч а горілка тощо. Тут кожне слово діє на почуття людини — на її душу, вухо, ніс, смак, шкіру.²²⁾ Нарешті, велику роль відіграє й наголос на суфіксах -у́ч-, -ю́ч-, -а́ч-, -я́ч- (-у́щ-, -ю́щ-, -а́щ-, -я́щ-)²³⁾. Наголос набирає функціонального значення: наголос не тільки сприяє підсильності в постійно наголошених суфіксах (р о б у́ ч и й, б а л а к у́ ч и й), але й, крім того, ще міняє значення слова.²⁴⁾ Напр.: б а́ ч у ч и й (дієприкметник) і б а ч у́ ч и й (прикметник), м а́ ю ч и й (дієприкметник) і м а ю́ ч и й (прикметник) та ін.²⁵⁾

Далі, в сполученні з прикметниковим коренем суфікси старослов'янського походження -ущ-, -ющ-, -аш-, -ящ- надають новоутвореним прикметникам значення найвищого ступня (суперлятивного значення): б і л ю щ а сорочка, б а г а т ю щ а баба, п о г а н ю щ а дівка, з л ю щ и й собака, в а ж н ю щ а персона і т. д. Причім, Р. Смаль-Стоцький не думає, щоб старослов'янські форми з -щ- відігравали в цьому процесі якусь замітну роль.²⁶⁾ Тим більше, що такі творення часто-густо бувають із східнослов'янськими суфіксами -уч-, -юч-, -ач-, -яч-: г л а д к у ч а корова, т в е р д ю ч и й кулак, т о в с т ю ч а свиня, с к у п у ч и й дід, д о б р я ч и й чоловік, щ и р я ч а людина, с и т ю ч а вівця.²⁷⁾ Так чи інакше, але й ці творення, з прикметниковою основою, набувають того ж підсильного значення чи, за влучним виразом Р. Смаль-Стоцького, „значення грубих пейоративних суперлятивів”.²⁸⁾

Таким чином, основна властивість прикметників дієслівного походження з формантом -nt — це збереження семантики того дієслова, що від нього твориться прикметник, набираючи значення постійної ознаки суб'єкта чинності, втративши цілком часовий характер. Наголошені суфікси, крім своєї суто словотворчої ролі (вони разом з дієслівним коренем в новій основі творять саме оту постійну ознаку), сприяють ще й більшій інтенсивності цієї ознаки. Ця інтенсивність проявляється в більшій чи в меншій мірі, залежно від характеру дієслова, що від

нього утворений прикметник. Але для нас головним і принциповим є не більша чи менша інтенсивність ознаки, а самий факт творення цієї структурно окремої групи прикметників, що відбулось (це творення) за цілком іншим принципом, ніж творення діеприкметників та тих прикметників, що розвинулись з діеприкметників. На ці останні особливо багата російська мова, напр.: свистящий звук, решающая победа, умоляющий вид, чарующая улыбка та ін.

Прикметники дієслівного походження існують в більшій чи меншій мірі майже в усіх слов'янських мовах, з них найбільше їх знає українська мова.

1. В українській мові ця група прикметників досить продуктивна, особливо з наголошеними суфіксами -уч-, -юч- (-ущ-, -ющ-): балакучий (там така приязна та балакуча жінка Коб. п. Гр. I, 66),²⁹ бачущий (Дай, Боже, щоб дитина була бачуща, видюща і пам'ятюща Мил. 27. Гр. I, 76), бігучий (Тут водиця бігучая — трохи покупайся Гр. I, 129), блискучий (Очі поночі блищать блискучі МВ. Гр. I, 147) і блищачий (Сю ніч у сні бачив я на небі хрест золотий ніби то блищачий Кам. п. Гр. I, 117), болючий (Яку велику і болючу ношу у серці рану К. Псал. 210. Гр. I, 127. — Болючі зуби Г. Барв. Там же.), брязкучий (Гр. I, 145), валющий (Він п'яний, аж валющий Зміїв. п. Гр. I, 167) і валящий (Г. Барв. 439. Там же), вбирущий (Г. Саб. 40),³⁰ везучий (Кобила хоч і шпакувата, та проте везуча Ніж. п. Гр. I, 172), видючий і видющий (Коли мені сліпому курка, то тобі видющому й дві Ном. ч. 984. Гр. I, 200), гавкучий (Це в нас гавкучий собака. Щеня гавкуче К. Дз. 49. Гр. I, 305) і гавкущий (Отари стережуть бровки кудлаті, гавкущі, злющі К. М. Б. II, 119. Там же), гнучий (Мужича правда есть колюча, а панська на всі боки гнуча Котл. Ен. VI, 53. Гр. I, 337. — І станом гнучим, і красою пренепорочною, молодію старії очі веселю Шевч. 425. Там же), говорючий (Молодий говорючий Радюк Лев. Пов. 154. Гр. I, 338), гомонючий (Гомонючий чоловік Харк. п. Гр. I, 349), горючий (Ясен — горюче дерево Міуск. окр. Гр. I, 359),³¹ гримучий (Ой ні, не татари, — християнська сила, мов хмарами гримучими, табор обложила К. Досв. 7. Гр. I, 370), гудючий (Гудючий, лютий зімній вітер Лев. I, 35. Гр. I, 378), димущий (Димуща піч),³² живлющий (Тільки де-не-де зостається пам'ять живлюща МВ. III, 41. Гр. I, 524), живучий(-щий) (Невгамовані, живучі діти Ізраїля і в воді не тонуть, і в огні не горять Лев. I, 92. Гр. I, 524. — Усе тінь минуша, одна

річ живуща: світ з Богом Ном. ч. 3930. Гр. I, 525),³³) завидущий і завидущий (Завидущі очі Гр. I, 552), загребущий (Очі завидючі, руки загребущі Присл. Гр. I, 566), запалющий (Г. Саб. 121), квітнючий, квітючий і квітущий (Весна прийшла теплая, свіжая, квітуца Гр. I, 769. — Квітюча лука Мир. ХРВ. 65. Там же), колючий (Бур'ян колючий та будяк... в яру чорніє Шевч. — Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча Гр. I, 809), котючий (Котючий вітер низався поміж деревом безлистим МВ. II, 113. Гр. I, 829-830), крадучий (Роди, Боже, на трудящого і на крадучого Ном. ч. 10134. Гр. I, 834) і крадящий (Уроди, Боже, на трудящого, на ледащого, на просящого, на крадящого і на всякую долю Гр. II, 16), кусючий (Кусючі мухи Чигир. п. Гр. I, 868), лиснючий (Р. — Укр. Сл. АН. 229),³⁴) лякучий (Левч. 133. Гр. I, 928), маючий (Кам. п. Гр. I, 950),³⁵) мелючий (Мелючий млин Вас. 72. Гр. I, 952), невмирущий (Я вічний образ ваш, я дух ваш невмирущий К. XII. 75. — Наша сила невмируща К. ПС. 31. Гр. I, 1077), невтерпучий (В невтерпучих муках стогнали Стор. МПр. 129. Гр. I, 1077-78), неминучий(-щий) (Біду побачив неминучу Котл. Ен. IV, 12. Гр. I, 1087. — (Смерть неминуща дорога Прип. Там же), невсидючий (Гр. I, 1077), непосидючий і непосидющий (Нігде місця не загіє, такий непосидючий),³⁶) невсипущий (Хазяйкою зробилась невсипущою на все село Рудч. Ск. I, 179. Гр. I, 1077), непам'ятущий (Гр. I, 1089), непитущий (Пообідавши, стали кружляти горілку, а Івашко, як непитущий, вийшов з хати Стор. 162. О. Курило. Ор. с. 16.), оручий (У мене плуг оручий Вовч. п. Гр. II, 68), палючий (Палюча горілка Н. — Вол. п. — Уже на коні і хвіст обгорів, такий то палючий той змії Рудч. Ск. II, 118. Гр. II, 94), пахнучий, пахнючий, пахнущий і пахнющий (Пахнючий перець Н. — Вол. п. — Ой ти, дівчино, ти пахнюще зілля Чуб. V, 391. — Чербець — зілля пахнуще Полт. п. Гр. II, 10), пекучий (Пекучий вітер Н. — Вол. п. — Журба пекуча МВ. I, 13. Гр. II, 109), прагнучий (-щий) (Був єм прагнущий, — не напоєлисте мене Гн. II, 81. — Я на горілку не прагнучий Сквир. п. Гр. II, 1909), ревучий (Щоб лани широкополі і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий Шевч. Гр. II, 520), родючий (-щий) (Мак родючий був ХС. I, 75. — Родюча земля. Родюче дерево Мил. 172. — Із неволі на родющу землю виселяє К. Псал. 150. Гр. II, 539), ростючий (Міус. окр. Гр. II, 591), смердючий і смердячий

(Гриземося, мов собаки, за маслом смердючим Шевч. Гр. II, 666), співучий (Голос тихий, співучий О. 1862. IX, 69. Гр. II, 687), сплющий (Сплющий пес не угонить зайця Ном. ч. 7205. Гр. II, 690), тонучий (Тонучий і бритви хопиться Ном. ч. 9784. Гр. II, 783), тягучий (Вовч. п. Гр. II, 812), тямучий(-щий) (Він чоловік тямучий, не зопсує діла Полт. п. — Павло Піддубень дуже тямучий чоловік К. ДС. ЗІ. Гр. II, 813), хапучий (У погано замиканих бойківських хатах ніщо не було певне перед її хапучими пальцями І. Франко),³⁷ цілющий (Р. — Укр. Сл. АН. 764) і сцілющий (Г. Саб. 141), щипучий (Гр. II, 1036).

Прикметники з суфіксами -ач-, -яч-, (-аш-, -ящ-) відносно менш поширені і взагалі, як видно, менш продуктивні в українській мові.³⁸ Напр.: благащий (Не завважив і не чув слова її благащого МВ. II, 117. Гр. I, 112) і благущий (Там же, 114), блудящий (Блудящий син Гр. I. 119), богобо-ящий (Які люди стали небогобоящі Лебед. п. Гр. I, 121), болящий (Боляща стогнала Мир. Пов. II, 99. — Катерина з болящої і очей не зводить Шевч. 115. Гр. 127), годящий (Коли годящий з його кінь — їдь на ньому у Січ Стар. I, 122. — Ні сорочечки, ні одешинки годящої МВ. I, 52. Гр. I, 340), гулящий (Гуляща скотина. Чоловік гулящий Чуб. V, 672. Гр. I, 381), зароблящий (Я зароблящий чоловік Н. -Вол. п. Гр. I, 626), кричачий (Кричачою суперечністю Єфремов),³⁹ люб'ячий до мене МВ. I, 2. Гр. I, 923), нездолящий (Її матері жаль кидати, що така вона дуже нездоляща Черн. п. Гр. I, 1084), немовлячий (Гр. I, 1087), пропащий (Вона з тобою буде пропаща Рудч. Ск. I, 62. Гр. II, 479), просящий (Уроди, Боже, на... просящого Гр. II, 488), слухачий (Усім головам слухачим на многі літа),⁴⁰ терплячий (Бог великотерплячий Вас. п. Гр. I, 174), трудящий (А трудяще, а чепурне, а роботяще Шевч. Гр. II, 799).

Деякі прикметники сумнівного творення: їх швидше можна було б уважати діеприкметникового походження, як напр.: лежачий (Під лежачий камінь вода не тече Ном. ч. 7204), незрячий (Знову шкуру дерете з братів незрячих, гречкосіїв Шевч. 211. Гр. I, 1085), летячий (Летячу птицю б'є Канів. п. Гр. I, 892-3). Тут же поряд Грінченко подає в цім самім значенні приклад: летючу (З пистолю кулею летючу птицю б'є Стор. II, 222. Там же). Приклад цей, взятий Грінченком у Стороженка, неправильний, бо форма „летючий” (напр.: летюча миш) дієслівного творення і в цім значенні не може бути вжита.

Так само явно дієприкметникового творення й форма: кру-
гойдучий (Над глибоким кругойдучим яром стоїть у руїнах
колись пишний замок К. (О. 1861. II. 234). Гр. I, 848-49).

Вище вже сказано було, що прикметники дієслівного по-
ходження структурно належать до ряду прикметників взагалі
дієслівного творення. Тобто структурно вони межують не з
дієприкметниками, а з прикметниками, утвореними від дієслів
з іншими суфіксами: -ливий, -ний, -кий тощо. Всі ці су-
фікси вносять свої властиві їм відтінки в значення прикметників.
З них найбільш поширений в українській мові суфікс -ливий
на означення внутрішньої прикмети, надто здатности, нахилу:
задумливий, покірливий, бунтівливий, балак-
ливий, зрадливий, вертливий, в'їдливий,
дрімливий, журливий та ін., а також (рідше) з тим же
самим значенням суфікс -ивий: плаксивий.⁴¹⁾

На структурну близькість між цими прикметниками вказує
той факт, що іноді суфікси можуть конкурувати між собою. Так,
з суфіксом -учий (-ючий) можуть конкурувати суфікси:

-ливий: балакучий і балакливий (Панночка та-
ка весела, балаклива МВ. О. 1862. III. 48. Гр. I, 66), брикучий
і брикливий (Гр. I, 141), говорючий і говорли-
вий (Говорлива, як горобчик Кв. Гр. I, 338),⁴²⁾ гомонючий
і гомонливий (Гр. I, 349), дрімучий і дрімливий
(Вітрець дрімливий якийсь паше МВ. II. 78. Гр. I, 487), дряпучий
і дряпливий (Гр. I, 493), завидючий і завид-
ливий (Дівчата завидливі О. 1861. X. 57. Гр. I, 552),⁴³⁾ пам'я-
тущий і пам'ятливий (Хивря пам'ятлива, не забула ні-
чого Мир. Пов. I, 132. Гр. 1925, стр. 1200) та ще деякі інші:
блискучий — блискотливий, кусючий — кус-
ливий, плодючий — плідливий (і плідний),
роботящий, робущий — робітливий (і робіт-
ний), скрипучий — скрипливий, співучий —
співливий, беручий — берливий та ін.⁴⁴⁾

-ний: запалющий і запальний (Г. Саб. 121),
лякучий і лячний (Желех. Гр. I, 930), пам'ятущий
і пам'ятний (Гр. II, 95) та ін.

-кий: говорючий і говіркий (Старі люди говірки
Г. Барв. 316. Гр. I, 338), гомонючий і гомінкий (Тор-
жища гомінки К. Дз. 6. I, 349), п'янючий і п'янкий (Р.
-Укр. Сл. АН. 355) та ін.

Ці дієслівного творення прикметники спокусили декого з
учених об'єднати їх терміном "participium". Так робить А. Но-

рен,⁴⁵) а за ним іде Р. Смаль-Стоцький в згаданій уже праці. Більше того, Норен терміном “participium” об’єднує з цими прикметниками і дієприкметники. Він тільки розрізняє в них ряди: темпоральний і модальний. До темпорального ряду він залічує зокрема дієприкметники активні тепер. часу, а до модального ряду прикметники дієслівного творення. Р. Смаль-Стоцький так і зве їх „модальними партіціпіями”, поділяючи їх на чотири групи:

1) Participium possibilitatis: понятний, платний (нім. dankbar, fassbar).

2) Participium habilitatis: танцюристий, запалистий (нім. haltbar, redegewand).

3) Participium necessitatis: verwerflich, tadelnswert, wuenschenswert.

4) Participium tendentiae: хиткий, говіркий (нім. gefuegig, gespraechig).

З них українська мова має тільки три групи: possibilitatis, habilitatis і tendentiae.⁴⁶)

Але всі ці домисли Норена (а їх поділяє і Р. Смаль-Стоцький) побудовані на хибних методологічних основах, бо не можна форми цілком різної структури механічно підводити під спільний термін “participium”, термін, який має своє безпосереднє призначення — для позначення форм, що мають виключно темпоральне значення.

2. В російській мові ця група прикметників так само відома переважно з наголошеними суфіксами -уч-, -юч-, (-ущ-, -ющ-): бегучий (Бегучий конь Г. Саб. 13), дремучий (Что, дремучий лес, призадумался? А. Кольц. Уш. 1,800),⁴⁷) жгучий (Жгучие лучи солнца Уш. I, 849), завидущий (Поповские руки загребущие, глаза завидущие Посл. Уш. I, 901), загребущий (Уш. I, 918),⁴⁸) имущий (Имущие классы населения Уш. I, 1198; Г. Саб. 138) і неимущий (Неимущее население Уш. II, 510),⁴⁹) колючий (Колючий куст шиповника. Переносно: Колючие глаза. Колючий язык. Уш. I, 1415), летучий (Луна освещает снег летучий Уш. II, 52), линючий (Линючая краска Уш. II, 66), липучий (Вот липучий, привязался, как пес к молоку Огнев. Уш. II, 67), могучий (Могучий дуб Уш. II, 40), падучий (Падучая звезда Уш. III, 16), пахучий (Пахучая трава. Есть у нас мыла пахучие Некрасов. Уш. III, 73),⁵⁰) плакучий (Плакучая береза Р. — Укр. Сл. АН. 420), пловучий (Пловучий мост. Пловучий материал Уш. III, 301) і пльвучий (Пльвучая глина Уш. III, 311; Г.

Саб. 274), пл о д у щ и й (Волки почти со всеми породами собак дают плодущие помеси Уш. III, 303), пл о з у ч и й (Ползучие растения Уш. III, 518), те к у ч и й (Текучие тела. Переносно: Текучая рабочая сила Уш. IV, 668), тол к у ч и й (Тільки в розмовнім виразі: „Толкучий ринок” Уш. IV, 789), тре с к у ч и й (Трескучие дрова Уш. IV, 789. — Трескучий мороз Р. Укр. Сл. АН. 708), тя г у ч и й (Патока тягуча. Переносно: Медленно текли слова тягучие Некрасов. Уш. IV, 847). Ми тут не наводимо численних творень від прикметникових основ з підсилено-суперлятивним значенням, як напр.: з л ю щ и й, жа д н ю щ и й, тол ст ю щ и й, худ ю щ и й та ін.⁵¹) Про цю категорію прикметників ми говорили вище.

Форми з суфіксом -ящ- (теж з підсильним значенням): гу л я щ и й, за в а л я щ и й, ра б о т я щ и й та деякі інші не продуктивні в російській мові.⁵²)

Всі ці прикметники в російській мові належать до того ж самого структурного ряду, що й деякі інші прикметники дієслівного творення, як, напр., деякі прикметники з суфіксом -ли в и й (як і в українській мові): бо я з л и в и й (Г. Саб. 26), вор ч л и в и й (Г. Саб. 49), го в ор л и в и й (Г. Саб. 77) та ін. А також деякі прикметники з суфіксом -и т е л ь н ы й: це л и т е л ь н ы й⁵³) (Г. Саб. 141). Але це тільки окремі прикметники, основна ж маса прикметників, особливо з суфіксами -и т е л ь н ы й, -а т е л ь н ы й, належить до того ж самого структурного ряду, що й прикметники дієприкметникового походження („окачествленные причастия”, за терміном В. Виноградова. Ор. с. 214). Напр.: сп а с и т е л ь н ы й (сп а с а ю щ и й), в о з м у т и т е л ь н ы й (в о з м у щ а ю щ и й), п о д г о т о в и т е л ь н ы й (п о д г о т о в л я ю щ и й) та ін.

3. В білоруській мові теж переважають прикметники з нагошеними суфіксами -у ч-, -ю ч-,: бо л ю ч и й (Хваців за болючий палець 30),⁵⁴) ви д у ч и й і ви д у щ и й (Здоровый и видучий, а по ходьбе ходзиць. Часом и видущий не видзиць 57), не ви д у ч и й і не ви д у щ и й (С невидучого нема помочи. Подарице милосцинки мне невидущему 328), жи в у ч и й (настойка на березовые пушинки живуча, зали прорег, зараз заживець 155), жи г у ч и й (Крапива жигуча Там же), за б и ю ч и й (Забиячая горелка. Забияющий мед 159), ли н у ч и й (Линучий колер 268), не й д у ч и й (Нейдучая вода гниець 332), не ми ну щ и й (Неминушая грозиць беда 333), не у ми ру щ и й (Неумирущий старик 338), хо д з ю ч и й (Ходзючий помер 681). Кілька прикладів ласкаво

подав нам білоруський учений проф. Я. Станкевич (подаємо за його правописом): блискучы (Блискучы гудзик), ловучы (Ловучы кот), нясушчы (Нясушчая курыца), жебрушчы (Жебрушчы дзед).⁵⁵⁾ З досліджуваного проф. Я. Станкевичем рукопису XVI ст. "Alkitab": пахушчы (Пахушчымі-пахамі нюхацю).

Рідше трапляються форми з суфіксами -ач-, -яч- : завалящый (Завалющую дав косу 161), погулящый (Возьми гету косу ена у мене погулящая 438), послушачый (Хлопец по всім послушачий 480).

4. Деякі сліди цих творень маємо і в польській мові: cierpiący (Ulica szedł jakiś cierpiący), grzmiący (Głos miał niski, grzmiący⁵⁶⁾, bołący (Stronie bołacej wolno tego doglądać, jako i gdzie więzień siedzi⁵⁷⁾.

5. В чеській мові так само зберігаються сліди цих творень: kvetoucí strom, trpící žena.⁵⁸⁾

6. В болгарській мові теж: летящ (Летяща звезда. Видять много летящы звѣзды Л. Д. 1869. 39). Дювернуа перекладає відповідною російською прикметниковою формою: „падучая звезда”.⁵⁹⁾

7. В сербській мові так само ці творення відомі: vruć, móguć, tékuća voda,⁶⁰⁾ plovuć, jtuć та in.⁶¹⁾

8. В словінській мові: tekôča voda, skeleča gana та in.⁶²⁾

Підсумовуючи все сказане, можемо в загальних рисах ствердити таке:

1. Прикметники дієслівного творення з діеприкметниковими суфіксами -учий, -ючий, -ачий, -ячий (-ущий, -ющий, -ащий, -ящий) (пахучий, колючий, тямущий, гулящий) генетично становлять окрему групу. Ця група прикметників походить не від діеприкметників, як досі помилково пояснювали; структурно ці прикметники не можна ставити в один ряд ні з діеприкметниками (рос.: плачущий ребенок), ані з прикметниками, що безпосередньо розвинулись з діеприкметників (укр.: слухаюча громада). Ці прикметники структурно межують не з діеприкметниками, а з іншими прикметниками дієслівного творення, як, наприклад, з суфіксом -ливиий в українській мові (балакучий - балакливиий) і з тим же суфіксом -ливыий в російській мові (боязливыий, вортливыий).

2. Ця структурно окрема група прикметників дуже давнього творення, вона охоплює майже всі слов'янські мови: україн.

болючий, російськ. вонючий, білор. ловушы, польськ. сієгріасу, чеськ. kvetoусі, болг. летяща звезда, серб. ték ūća vóda, словін. skeleća гапа. Причім, найбільш продуктивні творення з суфіксами -уч-, -юч- (-ущ-, -ющ-); менш продуктивні з суфіксами -ач-, -яч-, (-ащ-, -ящ-).

3. Звідси усталюється й відповідна науково-виправдана термінологія: дієприкметник (рос.: читающий ученик), прикметник дієприкметникового творення (віруючий народ) і прикметник дієслівного творення (гавкучий собака, співуча дівчина).

S U M M A R Y

1. Adjectives of Verbal Formation with Participial Suffixes -uchyj, -chyj, -achyj, -jachyj, -ushchyj, -jushchyj, -ashchyj, -jashchyj: pakhuchyj, koljuchyj, tjamushchyj, huljashchyj genetically form a separate group. This group of adjectives is not formed from participles, as it has been previously wrongly explained; structurally they cannot be placed in the same series with participles (Rus. plachushchij rebenok) or with adjectives directly derive from participles. (Ukr. slukhajucha hromada). These adjectives are close structurally not to participles but the other adjectives of verbal formation, as, for example, to the suffix -lyvyj in Ukrainian (balakuchyj-balaklyvyj) and to the same suffix -livyj in Russian (bojazlivyj, vorchlivyj.)

2. This structurally distinct group of adjectives is of very old development; it is found in almost all the Slavic languages, Ukr. boljuchyj, Rus. vonjuchij, Bjelorus. lovushchy, Pol. Czech. Bulg.

The most productive suffix is -ach- (-ashch-, -jashch-).

3. In this way we can establish a corresponding and scientifically correct terminology: participles (Rus. chitajushchij uchenik), adjective of participial origin (virujushchij narod) and adjectives of verbal origin (havkuchij sobaka, spivucha divchyna).

ПРИМІТКИ

- 1) О. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. 1880, S. 146-147.
- 2) Е. Карский. Обзор звуков и форм белорусской речи. Москва, 1885, 146 стор.
- 3) Из трудов А. А. Шахматова по русскому языку. Москва, 1952, стор. 86.
- 4) Так само й Міклошич (Vergl. Synt. 822) такі форми, як: горючий, кипучий, видючий, лежачий та ін. помилково залічував до діеприкетників.
- 5) В. С і м о в и ч. Практична граматика україн. мови. Раштат, 1918, стор. 147.
- 6) Проф. І. Огієнко. Нариси з історії україн. мови. 1927, стор. 83.
- 7) Проф. П. Бузук. Нариси з історії україн. мови. Київ, 1927, стор. 84-85. Так розумів значення цих прикетників як діеприкетників і І. Верхратський (Говір батюків. Зб. Ф. Секи. НТШ, ХУ, 1912, стр. 40), який писав, що діеприкетники тепер. часу активні „вживаються рідко, а іноді мають значення прикетника: колю щий („колюща корова”), стоя щий „стояща вода”), с х о д я щ и й („сходяща вода”), в и д у щ и й („видуща яма”), г у л я щ и й („роду гулящого”), роботую щий”.
- 8) Див. проф. В. Катран. Граматика україн. мови. Мангайм, 1946, стр. 135. О. Панейко. Граматика україн. мови. Авгсбург, 1950, стр. 143.
- 9) М. Груньський і П. Ковалів. Історія форм україн. мови. Х. 1931, стр. 308.
- 10) О. Снявський. Норми україн. літер. мови. Харк. 1932, вид. 2, Львів, 1941, стр. 95.
- 11) Л. Булаховський. Исторический комментарий к русскому литератур. языку. Киев, 1950, стр. 207.
- 12) Juriĭ Ğerech. Participium universale im slav. Slavist. No. 16, S. 8.
- 13) Современный русский язык. Морфология. Изд. Моск. Унив. 1952, стр. 169.
- 14) Грамматика русского языка. Акад. Наук СССР. Моск. 1953, т. I, §496.
- 15) Пізніше й В. Виноградов (Русский язык, 1947, стр. 219, 242) такі форми, як: г у л я щ и й, з а в а л я щ и й, р а б о т я щ и й, зве „отглагольны-ми”. Він виразно розрізняє наголошені суфікси -у щ-, -ю щ-, від діеприкетн. суфіксів.
- 16) Так само і Іван Панькевич помилково до діеприкетників активних тепер. часу в карпатських говорах залічує такі прикетники: сп і в а ч и й птах, х р а м л ю ч и й заяць. Див. Д-р Іван Панькевич. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I. Звучня і морфологія. Прага, 1938.
- 17) Ю. Шерех (Нарис української літературної мови, 235) відповідні суфікси розцінює, що вони мають „значення втворювача дії” з „відтінком постійної властивості”. Проф. С. К. Булич (Литографированные лекции по морфологии русского языка. Курс 1903-4 г. стр. 70) припускав, що формам на -ю щий, -я щий підсильне значення „легко могло быть придано влиянием такого увелич. суффик., как, напр. -и щ а, -и щ е: р у ч и щ а, д о м и щ е”.
- 18) Див. О. Снявський. Норми української літературної мови, 96.
- 19) В. Виноградов (Русский язык, 1947) подає навіть деякі нормативні вказівки: „Вибор того или другого суффикса (-у щ- или -я щ-) зависит, прежде всего, от того, на какой согласный оканчивается корневой элемент производящего глагола. Если он оканчивается на губной или заднеязычный, то к нему присоединяется только суффикс -у щ- (г р е м у ч и й, ш и п у ч и й, с ы п у ч и й, п а х у ч и й, ж г у ч и й, т о л к у ч и й). В других положениях

употребление суффиксов -уч- и -яч- определяется таким правилом. Суффикс -яч- (-ач-) сочетается лишь с корневыми элементами (оканчивающимися на губной и не на заднеязычный) тех глаголов, которые образуют формы 3-го лица множ. числа на -ят (т. е. принадлежат ко второму спряжению), напр.: лежачий, бродячий, сидячий, ходячий, стоячий и т. п. Во всех остальных случаях применяется суффикс -уч- (-юч-). Напр.: падучий, ползучий, вонючий, просторечное приставучий и т. д. (с. 219).

20) Ор. с. 69-70.

21) Dr. Hans Sperber. Einfuehrung in die Bedeutungslehre. Leipzig, 1923, S. 50,

22) Ор. с. 71.

23) Див. Ю. Шерех. Нарис, 235.

24) Див. Я. Рудницький. Наголос як функційна проблема. Прага, 1944.

Також: П. Ковалів. До проблеми українського наголосу. Україн. Дійсність. Прага, 1944, ч. 16.

25) На це звертає увагу й В. Виноградов (Русский язык, 1947, стр. 242): „От этих ударяемых суффиксов -ущ-, -ющ-, -ящ-, конечно, необходимо отличать суффиксы причастий и развившихся из них качественных прилагательных”.

26) Ор. с. 71-72.

27) Ор. с. 69.

28) Ор. с. 22.

29) Скорочення: Б. Грінченко. Словар української мови. Берлін, 1924. Фотодрок. вид. з видання 1909 року, Київ.

30) Скорочення: Г. Сабалдир. Практичний російсько-український словник. 1926 р.

31) Порів.: Дасть тебѣ Гдь срдца горюще Втз. XXVIII, 65 за сп. XIV ст. Срезн. I, 562. — Бѣ убо златица горюща Козм. Инд. Там же.

32) F. Miklosich. Vergl. Stamm. der sl. Sprachen, 1875, S. 203.

33) Грінченко ототожнює ці обидві форми: ж и в л ю щ и й і ж и в у ч и й (-щий),

34) Скорочення: Російсько-український словник. Ак. Наук, 1948.

35) Див. К. Михальчук и А. Крымский. Программа для собирання говорів малорусского наречия. Сб. ОРЯС. АН. LXXXVII, ч. 4, 1910, стр. 153.

36) F. Miklosich. Vergl. Synt. 819.

37) Див. Ю. Шерех. Нарис сучасн. україн. літер. мови, Мюнхен, 1951, стр. 235.

38) Порів. у О. Курило: „Переважають суфікси -уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-) проти суфіксів -ач- (-яч-), -ащ- (-ящ-), незалежно від характеру пня (основи) теперішнього часу в тому дієслові, що від нього походить прикметник цієї категорії” (Ор. с. 17).

39) Див. П. Бузук. У „Віснику Одеської Комісії Краєзнав.” 1925.

40) Див. О. Курило. Уваги, 13.

41) О. Синявський. Норми української літерат. мови. Львів, 1941, стр. 131.

42) Порів. ще в Георг. Амарт. XI в.: о рѣчи не говорливѣ. И. Срезневский. Материалы для словаря др. - русского языка, I, 520.

43) Порів. в Григор. Назіанз. XI в. і 36. 1073: завидѣлива и ропѣтива оума суште. Срезневский. I.

44) Див. О. Курило. Уваги, 18.

45) A. Noren. Einfuehrung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache, 409.

- 46) Р. Смаль-Стоцький. Ор. с. 81-82.
- 47) Скороч.: Толковый словарь языка подь ред. Д. Ушакова.
- 48) Прикметники „завидуший”, „загребуший” в Ушакова позначені як „просто реч”. Порів. укр.: з а в и д у щ и й (-ющий), з а г р е б у щ и й.
- 49) Прикметник „имуший” в Ушакова позначений як „книжн.”
- 50) Порівн. укр.: п а х у ч и й і п а х у щ и й Гр. II, 107.
- 51) Див. В. Виноградов. Русский язык, 1947, стр. 241.
- 52) В. Виноградов. Там же, 242.
- 53) Порів. україн.: ц і л ю щ и й, с ц і л ю щ и й.
- 54) Приклади подаємо за Н. Носовичем. Словарь белорусского наречия. Спб. 1870.
- 55) Проф. Я. Станкевич пояснює неможливими форми „блискучы, ловущы” виводити з діеприкметників, бо „у множині є ловяць, блишчаць, а не ловуць, блискуць”. З другого боку, хоч „несуща” у 3 особі множини має несущь, але „неможливо, — каже Я. Станкевич, — щоб у мові куриного господарства був ц. сл. вплив”.
- 56) T. Lehr Spławinski. Nowy słownik języka polskiego, I, 415, 1106.
- 57) J. Karłowicz, I, 102.
- 58) Dr. Travnicek. Historicka mluvnice cesko-slovenska. Rada spisu duchoved-nych. Svazek 2. 1935. V Praze, 342-43. Див. J. Mazon, Grammaire de la langue tcheque. Paris, 1952, p. 165.
- 60) A. Leskien. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heidelb. 1914, S, 554.
- 61) F. Miklos. Vergl. Stammbild. 1875. S. 203.
- 62) F. Mkl. Vergl. Synt. 821.
- 60) А. Дювернуа. Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениямъ новейшей печати. М. 1886. Вып. IV-VI, 1116.

Василь Лев

МОВА АМЕРИКАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Наукова література про мову українців в Америці не велика. Немає ні спеціальних розвідок, ні монографічних опрацювань. Під сучасну пору займається цим питанням проф. Ярослав Рудницький у коротких працях: *Slavic Linguistic Atlas of Canada and USA*; „*Orbis*” I, 1, 109-112, Louvain 1952, і *Remarks on Literary Ukrainian and Dialects in Canada*; „*Orbis*”, III, 1, 58-61, Louvain 1954. Він подає нарис загальних напрямних для збирання і порядкування матеріалів для лінгвістичного атласу слов'янських мов у Канаді і ЗДА. Подаючи теж головні напрямні впливу англійської мови і інших слов'янських на українську, він опрацьовує це питання також в аспекті говіркового сприймання англо-американських слів українськими поселенцями в Америці й перетворювання їх на базі українських говірок. Питання мови українських поселенців в Америці заторкнені також у його праці „*Нарис української діалектології*”, Авгсбург 1946 (стор. 40), в „*Рідній мові*” Огієнка, Р. I, 275 нн, у „*Пропам'ятній книзі*” УНС, 1936, у спогадах о. О. Пристая („*З Трускавця в країну хмародерів*”, Львів 1933-1938). В польській мовознавчій літературі є монографічна праця проф. В. Дорошевського: „*Język polski w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*”. Warszawa, Prace Towarzystwa Naukowego w Warszawie, Wydział I, 1938, No. 15. *The Polish Language in the U.S.A. English Summary*, pp. 219-229.

В моїх дослідях над мовою американських українців займаюся процесом впливів американського оточення на зміни в українській мові, головню в ділянці словництва, а також впливів панівної мови даної країни, в якій найшлася імігрантська громада; далі психологічними причинами сприймання чужих впливів і спеціально процесом впливів американського оточення на прибулих. Воно діє в різний спосіб: оточення в гуртах праці, товариські зустрічі, церква, льокомоція, крамниця, кіно, театр, радіо і телевізія, часописи і книжки.

Досліди провів я в метрополії Нью Йорку, Менгетені, Брукліні, Квінсі, Джерзі Ситі, Ньюарку, Бабілоні, Філядельфії, Бостоні, Дітройті й Оліфанті між робітниками, що переважно як селяни приїхали сюди 30 і більше років тому та акомодувалися до

обставин життя і мовного оточення і вивчили англійську мову зо слуху, та не літературну мову, а в більшості тутешній сленг. Далі досліджував я мову тут народжених їхніх дітей і внуків. Останні то шкільна молодь, що виросла в англо-американському мовному оточенні, а українську мову вивчає як чужу. Вкінці використано мову старих і нових імігрантів із середньою та високою освітою, мову тутешніх українських часописів, головню різних оголошень у них і мову радіонадавців.

На формування мови української іміграції в Америці впливають соціальні умовини життя її, спосіб праці та культурні зацікавлення. Старші й нові імігранти привезли в Америку рідну мову своєї околиці, тобто селяни й робітники мову своєї говірки, люди міські з середньою й високою освітою свою розговірну мову на літературній базі (т. зв. культурний діалект). Не можна знайти в ЗДА осередків поодиноких українських говірок, як це стверджує Я. Рудницький в Канаді. Є вправді в ЗДА тут і там більші скупчення деяких говорів, як напр. лемківський у деяких місцевинах стейту Пенсильвенія (Оліфант, Мек Аду, Карнегі, Коговз, Трой, Сиракюз у стейті Нью Йорк і і.). Одначе попри такі говіркові групи є ще інші в тих самих місцевинах. Такі ж лемківські говіркові групи та бойківські є в стейті Огайо, а лемківські закарпатські в західній Пенсильвенії. В кожній більшій місцевині й осередку поселення українських імігрантів є репрезентанти майже цілої території України, при чому українців з-під давньої австро-угорської займанщини більше, як з-під давньої російської. Деякий процент цих других зачисляє себе до росіян, одначе підо впливом новоприбулих імігрантів з УРСР деякі повертаються до українства.

І старші і новіші імігранти, а також і діти старших імігрантів послуговуються двома мовами, англійською та українською. Першої вживають при зустрічі з англомовним середовищем, рідше вдома, другої вдома між собою, а навіть при зустрічі з іншими імігрантськими національностями, також і з жидами, що говорять говіркою своєї місцевини в старому краю або російською, якщо вони з бувшої Росії. Перше покоління, народжене зо старих імігрантів, ще знає українську мову, хоч не завжди зовсім добре. Їхня мова також базована на говірці їхніх батьків. Натомість друге покоління вже майже не говорить по-українськи. Їхня рідна мова англійська, а українську вивчають як чужу, якщо потребують її пізнати. Хоч вивчання йде важко, як взагалі в Америці вивчання чужих мов, деякі опановують її в мові й письмі. Більшість їх робить характеристичні помилки в фонетиці, мор-

фології і синтаксі. Для наших дослідів цікавий кожний з цих типів мови, однак найбільше прикметний тип мови старих імігрантів. В їхній мові є саме дуже сильний вплив англійської мови, тому що вони змушені вживати її в зустрічі з панівним елементом Америки. Людям із початковою освітою мало знані наукові терміни й назви, взяті з інтернаціонального словництва. Незнання таких термінів у рідній мові спричинює приймання термінів панівної тут англійської мови. Також споглядна легкість граматики англійської, а вкінці підсвідоме та неправильне вичуття вищости мови панівної тут нації спричинює приймання англійських слів до рідної мови і пристосування їх до неї. Крім діяння на слівництво діють також впливи на синтаксус і стиль.

В ділянці слівництва треба розрізнити кілька груп сприймання їх у рідну мову. Перша група то слова англійські, прийняті до української мови без змін у чоловічому роді, напр.: бартендер (коршмар), бейзмент (пивниця, підвал), бойлер (огрівальна піч), бизнес (промисл, інтерес), бизнесмен (промисловець, купець), бучер (різник, м'ясар), векейшен (ферії, відпустка), дайм (монета — 10 центів), дринк (напиток, горілка), драйвер (візник, шофер), драгштор (аптека), дженітор (воротар, кам'яничний сторож), камикс (гумористична газета), карлет (диван, килим), карпентер (столяр), контрактор (будівничий), ковт (нагортка), контри (провінція), корнер (кут, ріг), корт (суд), лонч (полуденок), майнер (копальняний робітник), мітинг (зібрання, засідання), моргіч (гіпотечна позика), овертайм (надчисельні години праці¹), офіс (бюро, канцелярія), пай (паляниця), пайнт (міра — пів літри), порч (веранда), рум (кімната), рекорд (нотатка, грамофонний кружок), сайдвок (тротуар), салун (коршма), сендвіч (закуска), тробел (клопіт), файт (бійка, спір), фармер (хлібороб), флор (долівка, поверх), френд (знайомий, приятель), костомер (покупець), нексдор (сусід), пломбер (інсталятор, бляхар). Деякі слова трохи перероблені: бойс (хлопець), грінор (новоприбулий до Америки), нігер (мурин), оптометрист (очний лікар), ресит (посвідка отримання).

Друга група то слова, утворені з допомогою закінчення жіночого роду, хоч деколи українське слово з тим самим значенням є іншого роду. Це: бакса (скринька), барна (стодола), вінда (вікно), евеня (вулиця), бучерка (робітниця в м'ясарні), бучерня (м'ясарня), газоліна (бензина), grosерня (харчева крамниця), кара (авто), кводра (монета — 25 центів), кериджка (ві-

зок), льота, латса (парцеля), майна (копальня), нігерка (муринка), олива (нафта), пейда (платня), пічка (фотографія, картина), спітуна (плювачка), трафіка (глота), кира (кітка-кетікери = здрібніле котик; від того кітка = кира).

В третій групі, релятивно малій, є слова без українського граматичного закінчення, напр.: бейбі (немовля), пари (гостина), векейшен (ферії), галадей (свято), цьойць (церква). Такі слова звичайно не відмінюються.

В поданих прикладах іменникового словництва маємо до діла зо словами, що за своїм значенням належать до ділянок державної адміністрації фінансів, торгівлі, будівництва, техніки, питань політичних і наукових. В загальному ці слова представляють американські форми суспільно-державної цивілізації. Кількість адміністративних, технічних і торговельних термінів перевищує слівництво з ділянки літератури і взагалі наук гуманістичних. Вони віддзеркалюють життя в його спеціальних проявах і звичаях.

В ділянці прикметників є дуже мало слів прийнятих прямо з англійської мови. Вони звичайно не відмінюються, коли стоять разом з іменником, напр.: найс бойс (добрий хлопець), сте-ди джаб (стала робота), фули хлоп (злий чоловік), крейзі хлоп (дурнуватий чоловік), фані джовк (веселий жарт).

В ділянці дієслів англійським словам дається українські дієслівні форми, як напр.: бадерувати (перешкоджувати), бетуватися (закладатися), битувати (перевищати), гемблювати (газардувати), карпувати (чистити килими), клинувати (чистити), ваксувати (воскувати), колувати (телефонувати), кікати (викидати), миксувати (мішати), муфуватися (перепроводжуватися), паркувати (поставити авто в місці постою), ордерувати (замовити), пошліпсуватися (поховзнутися), сейфувати (щадити), спендувати (витратити), траювати (пробувати), фиксувати (направити), троблювати (клопотати), філувати (почуватися), фулувати (вдавати дурня, жартувати), финишувати (викінчувати), шайнувати (чистити до полиску), вацювати (доглядати, спостерігати), пентувати (малювати фарбою). Такі слова в більшості відносяться до ділянки технічних дій та зацікавлень, менше до загальних понять.

Крім описаних запозик, цікаві є давніші запозики з чужих мов, які взяті з англійської мови, мають інше значення, напр.: алюмн (бувший учень або студент учбового чи научного заведення), апартмент (мешкання), аплікація (заява, прохання), аргументація (суперечка), атлет (змагун, спортовець), афера (ім-

преза), бленкет (коц. покривало), бльок (блак, комплекс до- мів між чотирма вулицями), департамент (відділ, напр., у крамни- ці), драма (якась поважна праця, напр.: направа їздні на вулиці), колекта (збірка), колізія (зудар), кондактор (м. і. диригент), конвенція (загальне зібрання), модератор (провідник, керів- ник), офіцер (також урядовець), операція (праця, дія), пам- флет (брошура), папір (також реферат), рекорд (реєстр), сцена (місце, де щось відбувається, не тільки в театрі), сугестія (пропозиція), трафіка (гл. в.).

Зокрема цікаві кальки-переклади з англійської мови слів або фраз, незнаних українській мові, напр.: бути (брати участь у чомусь або попасти в щось — він був два рази в ексиденті, т. зн. мав нещасливу пригоду), добрий час (good time), старий край (old country), любити (подобати собі щось — як любиш Америку? Я люблю вацювати телевіжин), брати, забирати (зай- мати, витратити — трип до Дітройту забрав мені 10 годин ча- су. То бере довгий час зробити ту роботу. Яку дорогу міг би я брати, щоб дістатися до села — з учнівської задачі), згубити (використати, стратити) — я згубив дві години на направу ре- діо), кликати (телефонувати — Задорецький: кличте на нумер...), спитати о щось (просити — князь спитав її о руку, — з україн- ської задачі), стати на ніч (переночувати — я став на ніч у Дзьойзи Сити), виграти (здобути, досягнути — УС Леви в Ді- тройті виграли перше місце серед спортових дружин, — з га- зети), помішатися (помилитися — вона помішалася, як рахува- ла гроші), хлоп (man — та де ж бис хтів бити такого хлопа — мова про священика), дівчина, дівка (назва у робітнях і фабри- ках дівчат і жінок різного віку — о нині гат дей, дівки скоро пі- дут з шапи), женитися (вийти за муж — вона оженилася з ай- ришом), не дбати (не хотіти — я не дбаю вчитися).

Замітні теж фрази перекладені точно з англійської мови, як: фірма Головатий стинає голови всім цінам (з газети). Як ста- ра твоя донька? — Вона вже три місяці стара; робітники вийшли на штрайк; о, він зробив життя (зробив кар'єру).

За впливом англійської мови назви фірм чи установ або про- дуктів стоять перед назвою властивого предмету, напр.: Вур- ліцер фортеп'ян у доброму стані; Форд гамульці, Форд кари, Зінгер машини до шиття; Филасофі гол — заля в Колумбій- ському університеті. Також жіночі прізвища не твориться з до- помогою жіночих закінчень, напр.: пані Цісик, пані Ткач, пані Прибила, а навіть пані Рудницьки, пані Залецьки.

Народжені в Америці діти з українських батьків, що зви-

чайно виховуються в англійській мові, а українську пізнають як паралельну або чужу, зустрічають труднощі не тільки в морфології, але й фонетиці, синтаксі і фразеології. В їхній фонетиці зустрічається труднощі в розрізнюванні І — И, через що маємо на письмі сплутання: видів — відив, великий, вілекий, писня, ріба, а далі брак розрізнення вимови Е — И, напр.: велекей, сюде, Перимішл, пети. Подібні труднощі з вимовою О, напр.: пішо — пішов, Кловс — Клос, а звук А часто вимовляють як Е, напр.: мелей — малий. Вимова приголосного ЛЬ теж справляє їм великі труднощі. Звичайно вимовляють Л, напр.: білше, тільки, загално і навпаки: віль, діль, а навіть льовити зам. ловити, льявка і луди, як наслідок підсвідомого змагання до поправної вимови.

Так само м'яка англійська вимова ч, ж, ш, дж, яку старі імігранти сприймають як ць, зь, сь, дзь, впливає на вимову їхніх дітей у школі так, що вони пишуть: мішач зам. місяць, лисивша зам. лишився, заба зам. жаба, збіза зам. збіжжя, (старі імігранти вимовляють: сюр, Дзян, Дзьов, Дзьойзи, сери — шері). Визвукове „в” вимовляють як губно-зубний спірант, у визвуці близький до „ф”.

В морфології є труднощі зо зрозумінням значення відмінків. Тому в задачах учнів стрічається такі помилки: Я маю малий сестра, чи ти знаєш мій тато? Я писаю з олівец, він побачив його приятеля — свого приятеля. Часто теж трапляється у них неправильне вживання часів підо впливом англійської мови: недоконаного часу в значенні доконаного, напр.: він сидів цілий тиждень у перевізника і потому б р а в Ольгу за жінку.

В синтаксі зустрічається вживання родового приналежности іменника перед іменником, а не іменникового прикметника, напр.: брата син був у мене, (зам. братів син), Форда фабрики 5 тисяч робітників вийшло на страйк, зам. 5 тисяч робітників фабрики Форда (або: Фордівської фабрики), осередок української громади Дітройту (зам. в Дітройті).

Підо впливом англійської синтакси вживається неправильно зо становища української мови узгіднення часів, напр.: Ольга сказала, що село б у л о за рікою; коли князь питався, як ріка н а з и в а л а с я, Ольга відповіла; він сидів цілий тиждень у перевізника і потому б р а в Ольгу за жінку.

Українську мову, переплутану американізмами, сприймають і нові імігранти. Деколи обставини змушують також людей з вищою освітою вживати хоч частинно такої мови, деколи при зустрічі з старими імігрантами, а деколи при прийманні міжна-

родніх термінів, як напр.: радіатор (зам. кальорифер), рекордер (зам. грамофон), телевіжен, апісмент, рефріджерейтор томову через американське оточення і школу, а через те приймають у свою рідну американізмами. Від інтенсивної американізації стримує їх видавання рідною мовою часописів, журналів, творів красного письменства, що причиняються до зберігання чистоти і правильности рідної мови на іміграції.

У висновках можна ствердити на основі вибраного матеріалу вплив панівної англо-американської мови в ЗДА на українських імігрантів у слові та письмі. Найсильніше діє він на людей малописьменних, менше на людей з середньою і високою освітою. Він іде такими способами: приймання в українську мову чисто англійських слів; 2. приймання англійських слів з українською морфологічною формою; 3. приймання перекладів англійських слів та ідіомів; 4. приймання англійської синтаксичної структури; 5. деформування української мови під впливом англійської фонетики й акценту.

Додаток: Зразки мови американських українців.

1. Мій бойс Майк купив собі нові шуси і пошліпсувався по флорі тай впав степсами до селеру. А в руці тримав копик кріму, розшпілював сесе на сут і тепер сидит в румі на опстизі і клинує его.

2. (З розповіді старшого імігранта, М. П., людини, що приїхала до ЗДА в 1928. р. Його освіта — початкова школа шестиклясова).

Коли я приїхав до Америки, то почув не таку українську мову, як говорять на рідних землях. (Думаю про народну мову, не літературну). Коли я приїхав до Невйорку, вийшли по мене до пристани моя сестра і швагір. По полагожденню всяких формальностей на кораблі перші слова мого швагра були: „Гало, гов ю ду? (швагер українець.) Не знав я, що відповісти. Швагір подав руку, ми привиталися, також і зі сестрою. Сестра була весела, вдоволена. По короткій розмові швагір каже: „Ходім до кари.“ Думаю — щось ту не в порядку, бо є кара, але за що, не знаю; та я нічо не питаю. Йдемо; сестра дещо питає, приходимо до автомобіля. Швагір вітворив двері й каже сідати. Йдемо автомобілем — я перший раз в мойому житті. Питаю сестри, яка це кара, швагір казав: „Ходім до кари.“? Сестра сьміється й каже: „Кара се по-американськи, а по нашому автомобіль“. Думаю — дивне слово, але добре, що се не правдива кара.

Приїхали ми додому, вийшли сестри діти (а було їх семеро). Прийшов сусід до сестри, привитався зі мною тай каже: „О, найс бой, добре, щось приїхав, ту будеш мати гут тайм, ми тобі постараємося гут джаб, ти еще молодий, гелті мен, ти можеш робити ени плейс.” Далі питає мене сусід: „А ти меріт?” Я нічого не говорю, бо не розумію, о що питає. Швагір каже: „Ну, чому не відповіш сусідови, не будь бешфул, будь, як вдома.” Тоди і сестра вмшалася в розмову: „Та він нині приїхав з краю, де він чув такі слова.” Тоди сусід сказав: „О, датс тру, датс тру, що не розуміє, він еще грінор, але він за шорт тайм буде олайнт.”

Сестра зробила обід, застелила стіл, всьо на столі поставила і просила до обіду. Посідали ми до стола, попросили й сусіда, а сусід каже: „Окей, буду і я мав з вами динер.” Питає мене швагір: „А може, швагри, випеш чарку віски?” Я не говорю нічо, а сусід відповідає: „Вай нот? Нині у вас біг дей, то віски мусит бути”. Випили по одному, по другому і почали обідати. Швагір каже до мене: „Гелп юрселф, швагре, ту є чікен, ту потейтос, кюкомберс, томейтос. Бери бред, їдж, щобись не був гонгри.” Поїли ми гарненько тай говоримо про край, про родину, про українські установи в краю. Встав мій швагір і каже до хлопця: „Подай нам глеси і бір.” Знова чуже слово! Дивлюся, а хлопець приносить шклянки і щось у пляшках; наливає, а то пиво. Випили ми по пиві, дещо поговорили, а я запитав сусіда, чи довго він уже в Америці. А він каже: „О, я вже лонг тайм, овер торі файф ірс”. Потім сусід наш встав від стола, подякував за обід і каже, що мусит іти, бо він дуже бізі, має ту мач войк. Подав мені руку і сказав: „Гут бай, сі ю туморов.”

В неділю рано питає мене швагір, чи я хочу їхати до цьойць. Я питаю, що се значить. Швагір каже: „По нашому церква, а по американськи „цьойць”. Кажу — поїдемо. Поїхали ми до церкви, були на Службі Божій, на проповіді, лише для мене незрозумілій, бо священник говорив по-англійськи. Вийшли ми з церкви, ту богато знакомих моєї сестри і швагра, приступають до нас, витаються зі мною: „Гов ю ду, містер? Га вай ю, сір? Гов ю лайк діс контрі?” і так подібне. Одні просять до себе, а інші до себе. Однак ми сеї неділі до нікого не ходили, лише вернули з церкви домів, бо до нас мали приїхати гості з Невйорку.

Висновки

Чотиролітні досліді над мовою американських українців проведено серед старої іміграції, народжених у ЗДА американців українського походження і новоприбулих імігрантів. Біль-

шість т. зв. старої імiграції то фізичні робітники з початковою освітою, рідше з середньою, що принесли з рідного краю мову своєї околиці і дотепер нею послуговуються. Вони живуть серед американського робітничо-купецького оточення, що переважно говорить зопсутою англійською мовою-сленгом. Діяння англо-американської мови на цей тип імiграції куди сильніше, як на людей з вищою освітою.

Обставини політично-громадського і соціального характеру впливають на вивчання англійської мови імiгрантами, а сповидна „легкість” її (передусім морфології) діє на приймання впливу на рідну мову.

- а) приймання в українську мову чисто англійських слів;
- б) приймання англійських слів та надання їм українського морфологічного вигляду;
- в) приймання перекладів англ. слів та ідіомів;
- г) приймання акценту англійської мови;
- г) деформування української мови під впливом англійської фонетики.

Народжені в ЗДА діти українських імiгрантів переважно говорять змалку англійською мовою, поданою їм їхніми батьками, а в школі вивчають англо-американську мову як рідну. Українська мова є для них мов чужа, а коли вивчають вони її від своїх батьків, то переймають від них українську говіркову мову. Одначе вивчання літературної мови з огляду на фонетику, морфологію і синтаксис приходить їм важко.

Мову українську, переплутану американізмами, сприймають і нові імiгранти Деколи конечність і обставини змушують і людей з високою освітою вживати хоч частинно такої мови, головно в зустрічі з старими емігрантами, а також при засвоєнні наукової термінології, як радіатор, рекордер, телевіжен (згл. телевизія).

Діти новоприбулих імiгрантів легко сприймають англійську мову через оточення американське і школу, а в свою рідну приймають теж американізми як давні емігранти.

Вплив американської мови на імiгрантів домігантний передусім шляхом т. зв. натуралізації. Натуралізовані імiгранти, головно люди з початковою освітою тратять свою мову й приймають американську, байдуже, що в душі зістають вони українцями. Від інтенсивної американізації стримує їх видавання рідною мовою часописів, журналів популярних і наукових, творів красного письменства, а це причиняється до зберігання чистоти і правильности рідної мови на еміграції.

S U M M A R Y

The influence of the English language on the speech of immigrants is shown in: a) the acceptance of purely English words, b) their use with a Ukrainian morphological form, c) the acceptance of translated English words and idioms, d) the acceptance of accents from English, e) the deformation of the Ukrainian phonetic base.

Children of Ukrainian parents who have been born in the USA do not know or know very poorly the Ukrainian literary language and take from their parents the spoken language.

Микола Глобенко

„PATERIKON” СИЛЬВЕСТРА КОСОВА

„Paterikon” Сильвестра Косова, виданий 1635 року польською мовою збірник оповідань про київських святих, цікавить автора в пляні дослідження існування старокиївської літературної традиції в українській літературі 17 століття. Питання про те, чи є українська література 17 ст. прямим спадкоємцем літератури Київської Русі, зв'язане з давнім спором, що налічує вже понад сто років. Не ставлячи собі за мету докладніше спинятися над цією дискусією, обмежимося згадкою про те, що в ній по обох сторонах брали участь такі історики й філологи, як Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Петро Лавровський, Михаїл Погодін, Олександр Котляревський, Александр Пипін, Володимир Антонович, Алексей Соболевський, Агатангел Кримський, Василій Істрін, Іван Франко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов та ін. В ході дискусії, між іншим, заслужений дослідник багатьох пам'яток доби Київської Русі акад. В. Істрін висунув твердження, що київська літературна традиція, починаючи від 13 ст., перейшла лише на північ — до Володимиро-Суздальської, пізніше Московської Русі, кажучи:

„Хотя прежняя единая „общерусская” литература (11-13 вв.) с течением времени разделилась на три литературы — южнорусскую, западнорусскую и северо-восточную, но в сущности она преобразовалась лишь в северо-восточную (ростово-суздальскую и затем в московскую), причем этот переход совершился самым естественным путем без всяких усилий с чьей-либо стороны”...¹). І далі: „По сравнению с литературой московской, ни западнорусская, ни южнорусская литература того ж периода не являлись уже непосредственными продолжательницами литературы древнейшего периода. Такой тесной духовной связи между южнорусской и западнорусской литературами, с одной стороны, и литературой древнейшего периода, с другой, уже не было”²). „13-й и 14-й века в истории литератур западнорусской и южнорусской были самыми темными и непроизводительными. От этого периода мы не имеем ни одного литературного памятника, и надо, следовательно, признавать тот факт, что

старая литературная традиция в указанных областях совершенно исчезла⁷⁸).

Щодо дальшого розвитку української літератури, що в 17-18 століттях позначився, як відомо, періодом багатого виявлення своєрідного українського барокко, акад. В. Істрін майже цілком заперечує її зв'язок із київською традицією, твердячи вже про літературу 15-16 століть: „Итак, в областях южнорусских, вошедших в состав Литовско-русского, а потом Польско-литовского государства, и в рассматриваемый период не произошло возрождения старой литературы киевского периода. Наоборот, она все более и более уничтожалась и поддерживалась лишь присылкой и случайным заходом необходимых богослужебных книг из Московского государства...

Можно указать только один пример появления памятника, напоминающего старину, хотя памятника и компилятивного, это — составление в начале 15 века в Киево-Печерском монастыре из старых творений Симона и Поликарпа особой редакцией „Киево-Печерского Патерика“).

Ці твердження, дивні своєю категоричністю для такого знавця старої літератури Східної Європи, були заперечувані Михайлом Грушевським в його „Історії української літератури⁷⁹“. Однак, перервавши з незалежних від нього причин працю над українською літературою 16-17 ст., Грушевський не встиг вичерпливо розгорнути свою аргументацію.

Стан дослідження цієї доби нині ускладнюється тим, що Інститут Літератури ім. Шевченка Академії Наук УРСР зв'язаний у своїй діяльності „Постановою ЦК Ком. Партії (больш.) України з 24. 8. 1946 р.“, яка засуджує виданий Інститутом „Нарис історії української літератури“ (Київ 1945) за наявність слідів концепції акад. М. Грушевського. Вона, на думку „Постанови“, виявилася в систематичному викладі розвитку української літератури суцільним процесом від київської доби (11—12 ст.), через добу передбароккову і бароккову 17—18 ст., до найновіших часів. Пізніше виявлена в СРСР тенденція подавати, хоч і з застереженнями, концепцію акад. В. Істріна, при замовчуванні згаданих вище крайніх її тверджень, як офіційно рекомендовану⁸⁰), а також офіційно прийнята — отже для всіх обов'язкова — практика, не заперечуючи одверто права української літератури на київську добу, починати її зв'язну історію не раніше від другої пол. 16 в. ⁸¹), фактично припиняє на Україні можливість вільного дослідження цікавого для нас питання.

Тим часом свідоме звертання до традиції київської доби в по-

лемічних і публіцистичних трактатах 17 ст. (напр., „Протестація” 1620 р.), в поезії (напр., „Вірші на жалосний погреб... Сагайдачного” К. Саковича 1622 р.), посилення на Нестора, себто найдавніший літопис кийвського походження, у проповідників, істориків (насамперед у „Синописі”), згадки у авторів передмов до різних видань Лаври, саме графічне оформлення книжок і т. д. — відкривають широке поле для дослідження наявності зв'язку між літературою старого Києва 11—13 ст. і українською літературою 16—18 ст.

Важливе місце між цими пам'ятками займають найбільше зв'язані з „Киево-Печерським Патериком” 13 ст. „Paterikon” Сильвестра Косова (1635 р.), „Тератургіма” Атанасія Кальнофойського (1638 р.) і, особливо, „Киево-Печерський Патерик”, друкований 1661 р., на шляху до видання якого стояв, як попередня спроба перероблення й пристосування, „Paterikon”. В них можна сподіватися знайти ширше виявлене перенесення окремих мотивів і цілих новель з літератури 13 ст. до барокової доби. Згадуючи про „Paterikon” як переробку „Киево-Печерського Патерика” до видання польською мовою, мало хто спиняється на ньому хоча б побіжно: кількома словами згадує про нього єп. Філарет в „Обзоре русской духовной литературы” (СПБ. 1857); дуже коротко й не в усьому точно говорить про „Paterikon”, порівнюючи його з друкованим цсл. „Патериком”, П. Пекарський в II томі „Наука и литература в России при Петре Великом” (СПБ. 1862); з книги Пекарського бере відомості про „Paterikon” М. А. Вікторова в своєму нарисі „Составители Киево-Печерского Патерика и позднейшая его судьба” (Вороніж 1871); тільки згадують його як одно з можливих джерел для друкованого „Патерика” 1661 р. І. Чистович („Очерк истории западнорусской церкви”, II, СПБ. 1884) і Г. Георгієвський, знов переказуючи Пекарського в статті „Печатный Печерский Патерик” („Русское Обозрение”, V, 1893). Лише з погляду історії богословських спорів розглядає подані в „Paterikon-i” полемічні статті, не торкаючись житій, С. Голубев („Киевский митрополит Петр Могила”, II, 1898). Найбільше уваги, але теж між іншим, — цікавлячись самим лише переліком вміщених новель, — присвятили цій книзі В. Яковлев — „Древнекиевские религиозные сказания” (Варшава 1875) і Д. Абрамович, заслужений дослідник „Киево-Печерського Патерика” („Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике”, СПБ. 1902; „Киево-Печерський Патерик”. „Пам'ятки мови та письменства давньої України”, IV, Київ

1930, на обкладинці також 1931). Автори загальних оглядів літератури 17 ст. обмежувалися досі на згадках про цю книжку.

„Paterikon” Сильвестра Косова, видрукуваний у 1635 році в Києво-Печерській Лаврі польською мовою, являв собою перероблення, поєднане з перекладом, старого „Києво-Печерського Патерика” і з’явився під назвою: „Paterikon albo żywoty ss. oyców pieczarskich. Obszernie słowiańskim językiem przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopiscá Ruskiego przed tym napisany. Teraz zaś z Graeckich, Łacińskich, Słowiańskich, y Polskich Pisárzow objaśniony, y krocey podány Przez Wielebnego w Bogu Oyca Silvestra Kossowa, Episkopa Mścisławskiego, Orszáńskiego y Mohilewskiego. W Kiiowie, w Drukarni S. Lawry Pieczarskiey Roku, 1635”.*)

Поява цієї книги й характер опрацювання покладеного в її основу тексту „Києво-Печерського Патерика” зумовлені історичними обставинами доби, коли ця книга виникла. Боротьба між православними й прихильниками Берестейської унії, породивши велику полемічну літературу, в 30-40 роках 17 століття ще не вщухала. Досить нагадати, що одночасно з „Paterikon-ом” Сильвестра Косова вийшов полемічно скерований в освітніх справах трактат цього ж автора, — „Exegesis” і що в 1644 році з’явився приписуваний Петрові Могилі відомий „Litos albo kamień”, як відповідь на видану в 1642 році „Perspektyw-y” Касіяна Саковича.

В широко розгорнутій полеміці не могли не зачепити такого релігійного осередку, як здавна глибоко шанована Києво-Печерська Лавра, що була в руках православних українців. Заперечуючи аргументацію православних полемістів посиленням на стародавню святиню, противники йшли різними шляхами: єзуїт Антоній Поссевін і представники протестантських конфесій намагалися заперечити значення Лаври з її мощами, а інші, як Петро Скарга в „O rządzie i jedności kościoła Bożego” (1590), Іпатій Потій у трактаті „O przywilejach nadanych od najjasniejszych królów polskich” (1605 р.), Лев Кревза в „Obrona jedności cerkiewnej” (1617 р.), пояснювали святість мощів у Лаврі єдністю „Руської” Церкви з Західньою від часів найдавніших. Не заперечуючи значення Печерської Лаври, що своїми мощами, як можна гадати на підставі численних свідчень, викликала шанобливе ставлення й у багатьох віруючих католицького визнання, ці полемісти аргументували тим, що отці печерські вшановані нетлінням, бо „перебували в єдності з Римсько-Католицькою Церквою”.

Тим то православні українські полемісти ставили перед

собою завдання, з одного боку, піднести значення стародавнього релігійного центру України, зробивши широко відомими оповідання про життя печерських отців і про їх чудеса, а з другого — довести належність Києво-Печерської Лаври Східній Православній Церкві з найдавніших часів.

Сильвестр Косов, видаючи в 1635 році з доручення Петра Могили „Paterikon”, поперше, мусів при перекладі опрацювати старий текст „Києво-Печерського Патерика”, що був у його розпорядженні, а подруге, подати цей, відповідно опрацьований, текст у супроводі полемічних статей, скерованих як проти заперечення святости мощів отців печерських, так і проти аргументації на користь єдності Лаври Печерської з Римсько-Католицькою Церквою. Отже, текст „Патерика Печерського” був при перекладі відповідно зретагований і обрамлений.

Надрукована в 4° арк. книга має 12 нумерованих сторінок, 181 нумеровану і далі знов 33 нумеровані. На звороті титульної сторінки — герб Адама Киселя і вірші автора „*Na sławny kleynot w sarmatey Rossiyskiey, Starożytnego Domu ich Mm. Pp. Kisielow*”, на наступних сторінках такі ж вірші Атанасія Кальнофойського, після чого йде присвята „пану Адамові Свентольдовичеві з Брусилова Киселеві, підкоморієму Чернігівському”. Далі, на стор. 7-12 без пагінації вміщена „*Praefacya do jegomci*”. Сумуючи з того, що „*nieszczęsne y zawisne wieki tak godnie dotychczas nie obiawiły światu wybranych Bożych, iako sam pan Bóg obiawił*”, автор говорить про те, що „пан і пастир наш” (себто Петро Могила) подбав, благословив і наказав „*wiekoutaione w skarbnicach Monasterskich zagrzebione Paterikon, to iest: Żywoty śś. Oycow Pieczarskich z prochu otrząsnąć, y na świat wydać. Ochotnie przyszło mi się zanurzyć w głąb Graeckich, Słowieńskich, Łacińskich, Ruskich y Polskich Historyogrąphow, Kroniki ich y Annales przeczytać; coby to za wybrani Boży byli; których czasów żyli, dowiadując się*”.

Присвяту книги Адамові Киселеві Косов мотивує тут тим, що рід його має „шістсотлітню давність” і відзначається непохитною вірністю Православній Церкві. Оповідуючи про подвиги предків Адама Киселя, автор посилається на зв’язаний з Киселем пізнішими панегіристами літописний переказ про білгородський кисіль („Повість временних літ” під 997 р.), а далі, просячи ласки пана, обіцяє йому опіку молитов святих отців, про дії яких у цій книзі написано.

Не спиняємося докладніше на передмові „*Do czytelnika prawosławnego*” (1-16 пагіновані стор.), присвяченій полеміці з тими,

хто заперечує святість мощів отців печерських, з посиланням на Святе Письмо, твори Івана Златоуста, Григорія Назіянзина, Григорія Нісського, Амвросія та ін. Вона докладно переказна й аналізована в кн.: С. Голубев, „Киевский митрополит Петр Могила”, II. 1898.

Згадавши, між іншим, вислів єгипетських ченців „Aegyptus nostra coelum est”, автор закликає читачів пам'ятати, що Київ є небом, на якому Сатурн — св. Іван, Юпітер — Микола Святоша, Марс — Мойсей Угрин, Сонце — Антоній, Денниця — Іларіон, Місяць — Теодосій⁸⁾, Меркурій — св. Симон, бо Меркурій, за Птолемеєм, прищеплює пильність до наук, а Симон багато мав у собі від цього впливу, коли щиро й з ретельністю показав світові життя отців печерських; крім того, в Києві є „цілі житниці зірок побожності”.

„Appendix o pięciorakim okrzeczeniu Rusi”, стор. 11-16, скерований проти спроб полемістів протилежного табору довести єднання Української Церкви з Римсько-Католицькою в далекому минулому, говорить про „п'ятиразове хрищення Руси” — перше апостолом Андрієм, друге — св. Кирилом і Методієм, за імператора візантійського Михаїла бл. 863 року; третє — єпископом, посланим імператором Васи́лієм Македонським; четверте — хрищення св. княгині Ольги царгородським патріархом Полієвктом у 958 р. і п'яте — за часів св. князя Володимира Святославича, „за нашими диптихами 1000 року”, „за Бароніюсом — 1008 року”. Автор при цьому посилається на свідчення Бароніюса, Гваніні, Зонари, Длугоша, Стрийковського і Нестора. Закінчивши полемічну статтю, Косов переходить до житій св. отців печерських.

Порядок їх відрізняється від відомих редакцій „Киево-Печерського Патерика”. Дослідники „Киево-Печерського Патерика” принагідно відзначали порушення в „Paterikon-і” порядку новель (проф. Д. Абрамович в „Исследовании”... — стор. 97 — каже, що „основной порядок отдельных слов нарушен очень существенно”) і подавали їх перелік. Наводимо перелік новель „Paterikon-a”, вказуючи їх сторінки.

1. Żywot Świętego Antoniego Pieczarskiego zebrany z Lato-pisca Słowiańskiego Nestora (стор. 17-21) z Annotationes onomasticae (21-24).
2. Żywot św. Theodozego Pieczarskiego (24-54⁹⁾ z Annotationes onomasticae (54-57).
3. Żywot ś. Stephana ihumena pieczarskiego (57-58).
4. O zbudowaniu cerkwie Najświętszey Panny Pieczarskiej (58-68).
5. Historia o świętym Damianie presbyteru

pieczarskim (68-69). 6. *Historia o s. Mattheuszu* (70-71). 7. *O świętym Hieremiaszu pieczarskim* (71). 8. *Żywot s. Barlaama, który był Iumenem w Monasteru świętego Demetriusa* (71-75). *Corollarium* (75-76) при ньому. 9. *Historia o świętym Nikonie* (76-78). 10. *Żywot świętego Izaaka* (78-82). 11. *Żywot s. Nicety Zatornika* (82-85). 12. *O świętym Lawrentym zatorniku* (86-87). 13. *Cudowna Powieść o świętym Janie y Sergiuse* (87-89). 14. *Żywot s. Alympiusza, malarza* (89-95). 15. *Żywot s. Agapeta pieczarskiego, cudownego lekarza. Napisany od Polykarpa s. Archimandrycie Pieczarskiemu Akindynowi* (96-102). 16. *Żywot s. Grzegorza cudotworce. Napisany od tegoż s. Polikarpa* (102-108). 17. *Żywot świętego Iana, wiele cierpiącego* (109-110). 18. *Żywot s. Moyzesza Węgrzyna* (110-116). 19. *Żywot s. Prochora, zakonnika pieczarskiego* (117-122). 20. *Żywot dwóch świętych pieczarskich Theodora y Bazilego* (122-131). 21. *Żywot s. Pimina Pieczarskiego* (132-136). 22. *Żywot s. Spiridona Pieczarskiego, który proshory piekł* (137-138). 23. *Żywot s. Eustratia Pieczarskiego, Postnika* (139-141). 24. *Żywot s. Nikona zakonnika pieczarskiego* (141-143). 25. *O świętym Kukszy y s. Piminie postniku* (143-144). 26. *Żywot y cuda s. Athanazego pieczarskiego* (144-145). 27. *Żywot s. Mikołaja Swiatosze, xiążęcia czernihowskiego* (146-152). 28. *Żywot s. Erasma Pieczarskiego* (153-154). 29. *Powieść o zakonniku pieczarskim Arcie* (154-155). 30. *Powieść o dwu braciey, Titusie Presbiteru, y Ewągriusie Diákonie, którzy z sobą gniewali się* (156-157). 31. *Żywot s. Nifonta Pieczarskiego* (157-159). 32. *O s. Onisiphorze, który żył za Iumena Pieczarskiego Pimina. Y o bracie, który potajemnie iadał* (160-161). 33. *Dzieie po śmierci Polikarpa Archimandryty Pieczarskiego, który żył około Roku Pańskiego, 1179* (162). *Cudo w Pieczarskim Monasteru* (163).

Після цих статей, присвячених життям св. отців печерських, ідуть: *O głowach ss. Pieczarskich, z których oleiek święty piynie, do czytelnika łaskawego napomnienie* (164-166) i *Chronologia o prawosławnych Metropolitach ruskich: począwszy od okrzszczenia Rusi aż do Dzisieyszego Jaśnie Przewielebniejszego w Bogu Jego Mości Oycy Piotra Mohiły, archiepiscopa Metropolita Kiowskiego, Halickiego, y wszystkiey Rusi: exarchy świętego thronu Konstantinopolskiego, Archimandryty Pieczarskiego: przywiedziona* (167-181), що кінчається гербом митрополита Петра Могилы і віршем до нього.

„Chronologia”, з посиланням на Стрийковського і Нестора, як і вступні статті „Paterikon-a”, виразно полемічно спрямована. Так, напр., оповідання про посвячення Климента Смолятича на київського митрополита (як і згадка про поведінку Нифонта в житійній частині тексту „Paterikon-a”) свідчить про те, що автор

виступав як переконаний прихильник влади царгородських патріархів у церкві на Україні, підкреслюючи свій зв'язок із східними православними патріярхами.

Почавши з 182 стор., 31 стор. без пагінації займає „Reieistrzeczy co przedniejszych, które sie w tych świętych oyców pieczarskich kiowskich żywotach znajduia”, далі на одній сторінці без пагінації міститься показник: „Historici, z których tak żywoty świętych oyców pieczarskich, iako u chronologia metropolitów do dzisiejszego Jas: Przewiel.: Jego Mści Oyca Metropolita lest przewiedziona”: I. Święty Simeon (очевидно замість Simon) Episcop Suzdalski. II. Ś. Polikarp Ihumen Pieczarski. III. Ś. Nestor Zakonnik Pieczarski. IV. Zonaras Historik Graecki. V. Stricovius. VI. Vapovius. VII. Bielscius. VIII. Cromerus (Текст „Paterikon-a” подає посилання на джерела, за тодішнім звичаєм, на берегах. Іноді на берегах же подано й моральні висновки з тексту або підзаголовки до окремих епізодів оповідання).

Нам, як сказано вже, важливо в цій статті встановити відношення переробки С. Косова до „Киево-Печерського Патерика”. Отже, лишаючи для істориків церкви полемічні статті „Paterikon-a”, спиняємося на частині новелістичній.

Щодо новелістично-житійного матеріялу для переробок „Киево-Печерського Патерика” в 17 ст. розходжень між дослідниками ми не знаходимо. Ідучи за В. Яковлевим, що в книзі „Древнекиевские религиозные сказания” (Варшава 1875) присвятив переглядові змісту „Paterikon-a” з усіх найбільше місця (стор. 62-66), вони вважають, що за основу взято текст другої Касіянівської редакції „Патерика” 1462 року.

Акад. А. Шахматов у статті „Киевопечерский Патерик и Печерская летопись”¹⁰) писав: „Ні в одній з попередніх (тобто до Касіянівської 1462 р. — М. Г.) редакції не знаходимо стількох статей у складі „Патерика” й ніде ці статті не читаються з такою повнотою, як у згаданій редакції уставника Касіяна. Разом із тим ні одна з редакцій „Патерика” не мала такого великого поширення, як ця; вона ж лягла в основу пізнішніх редакцій — Йосифа Тризни та друкованих” (стор. 795).

Цю саму думку висловлює і проф. Д. Абрамович у своїх працях: „Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике”, СПб., 1902, стор. 96, і „Киево-Печерський Патерик”. „Пам'ятки мови та письменства давньої України”, том IV, К., 1930 (стор. XV).

Але тому, що згадані визначні дослідники обмежуються лише загальними твердженнями, ми в цій статті простежимо за тим,

яких, насамперед композиційних, змін зазнав „Paterikon” С. Косова супроти другої Касіянівської редакції. Це дає нам змогу встановити, в якій мірі ця книга є нащадком Печерського „Патерика”, отже яка її вартість в аргументації про існування традиції старокіївської доби в українській літературі 17 століття.

„Żywot świętego Antoniego Pieczarskiego zebrany z Latopisca Słowiańskiego Nestora” являє собою, як слушно зауважив в „Исследовании” проф. Д. Абрамович (стор. 96), невелику переробку статті, що в 2 Касіянівській редакції зветься „Нестора, мниха обители монастыря Печерьскаго, сказаніе что ради прозвася Печерьскый монастырь. Слово 7”, зберігаються ті самі епізоди і подаються в тій самій послідовності. З’являється дата постриження Антонія: „W zakonie począł żyć około Roku Pańskiego 1103”, обчислена, мабуть, на підставі літописних даних про смерть кн. Володимира, і додано згадку про день шанування святого Церквою — 10 липня.

Приписані Несторові (ще в 1-ій Касіянівській ред.) слова в кінці цього сказанія: „Приидохъ же и азъ к нему (тобто Антонію — М.Г.), худый и недостойный азъ рабъ Несторъ, и пріять мя, тогда лѣтъ ми сущу 17 от рождєнія моего”¹¹⁾ дають Косову підставу до твердження: „Nestor święty w ośmnastu ieszcze leciech do niego w Zakon wstąpił, y ten pierwszy iest pisarzem życia śś. Pieczarskich” (стор. 21). Annotations onomasticae після життя Антонія на підставі старого руського літопису і польських творів — Стрийковського, Баронія, Длугоша, подають згадки про Володимира Великого, Ярослава, про вбивство Бориса та Гліба, при чому названі імена їх при хрищенні — Роман та Давид і докладно перелічені імена вбивців-вишгородців (згідно з „Повістю временних літ”). Назвавши Рюрика, Сінеуса і Трувора, Косов додає: „Kroniki zaś nasze Ruskie o tych Wárągách wywodę doskonałego nie daią” (стор. 24). Посилаючись на Стрийковського, Косов каже: „że w Państwie Sáfhoyskiego Xiążęćia między Włoską y Fráncuską zemią, iest Ziemicá názwaná Wárągá”; у нього ж бере він і таке твердження про Володимира Великого: „na ostatek ią (Stolicę) przeniósł do Włodzimierza Miásta, które na imię swoje we 36 milách zá Moskwą między Wolgą y Oką, nad Klezmą rzeką zbudował” (стор. 21).

Żywot ś. Theodozego pieczarskiego” (стор. 24-54) — найбільше життя в „Paterikon-i”. Супроти 2 Кас. ред. „Патерика Печерського” маємо тут такі композиційні відміни, відзначені, зокрема, вже проф. Д. Абрамовичем на стор. 96 „Исследования”.

В одно оповідання об’єднані: 1. „Житіє преподобного отца

нашого Теодосія, игумена Печерського монастиря” (сл. 8), 2. „Слово о пренесеніи мощемъ” (сл. 9) і 3. „О покованіи рацѣ” (сл. 10).

Із складу життя Теодосія, як маємо його в 2 Кас. ред., виділено в окремі життя епізоди, зв'язані з іменами:

Стефана — “*Zywot ś. Stephana ihumena pieczarskiego*” (стор. 57-58); Варлаама та його наступника Ісаїї — “*Zywot ś. Warlaama*” (стор. 71-76), Никона — “*Historya o św. Nikonie*” (стор. 76-78).

Епізод з життя Теодосія про гнів князя Ізяслава, спричинений постриженням Яневого сина Варлаама і княжого євнуха Єфрема, виділено як *Corollarium* при житті св. Варлаама (стор. 75).

Порівняно з текстом ред. 1462 р. дуже скорочено вступ до життя св. Теодосія і — в багатьох місцях — побожні міркування автора. Скорочено й деякі епізоди, наприклад, епізод побачення з матір'ю в монастирі. Помилку “*Bulgarzyna*”, себто „болгарина”, замість „боярина”, проф. Д. Абрамович слушно вважає („Исследование”, стор. 96) за ще один доказ залежності “*Paterikon-a*” саме від 2 Кас. ред.

Зовсім усунуто „Похвалу преподобному”. Виразно змінено порядок епізодів супроти життя св. Теодосія в 2 Кас. ред. В одному випадку, здається нам, можна простежити намір автора, створюючи нову комбінацію епізодів, підібрати докупи тематично близькі, але розкидані в тексті редакції 1462 року короткі епізоди, що оповідають про боротьбу св. Теодосія із власницькими звичками ченців, про ставлення його до розбійників, до жебраків і взагалі до вбогих, про непохитність і сміливість у спорах за віру з жидами (стор. 29-30 „*Paterikon-a*”). Усі вони мають схарактеризувати діяльність св. Теодосія як найвизначнішого игумена Києво-Печерської Лаври. Подані вони слідом за епізодом, що малює обрання св. Теодосія на игумена печерського. В інших же випадках, напр., в епізодах із чудесами з медом, олією, хлібом (стор. 40-42) переставлення мають, очевидно, механічний характер і зв'язані, здається, із потребою привести до якоїсь єдності ті епізоди, що лишилися після виділення ряду вставних коротких оповідань в окремі життя (св. Стефана, Варлаама та Ісаїї й Никона).

Відзначимо, між іншим, непорозуміння в перекладі при переробленні С. Косовим тексту за редакцією 1462 року — воно легко пояснюється випадковою нечіткістю рукопису або не досить уважним читанням:

Текст 2 Кас. ред.

... „Прииде по обычаю христо-любивый князь Изяслав с малом отрокъ”... (Проф. Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, стор. 43).

У Косова:

...“przychodził doniego Xiążę Izásław często z synaczkim swoim pieszo z Kiowa”...

(стор. 28)

Annotationes onomasticae (стор. 54-57), що подають відомості про князів Ярославичів і їх боротьбу з кочовиками, складені, за словами автора, на підставі літопису „Нестора” (według ś. Nestora) і польських хронік.

Після короткого (19 неповних рядків) життя св. Стефана — „Żywot ś. Stephana ihumena pieczarskiego” (стор. 57-58), яке створено шляхом відокремлення одного епізоду з життя св. Теодосія, названого в ред. 1462 р. „О отгнаниі Стефановѣ, иже послѣди епископъ бысть Владимерьскый”, іде оповідання „O zbudowaniu cerkwie Naświętszey Panny Pieczarskiey” (ст. 58-68).

Воно постало з об'єднання таких оповідань 2 Касіянівської редакції:

1) „О созданиі церкви” (сл. 1), 2) „Слово о пришествіи мастеръ церковныхъ” (сл. 2), 3) „Слово еже когда основанна бысть церква Печерскаа” (сл. 3), 4) „Слово о пришествіи писцевъ церковныхъ къ игумену Никону” (сл. 4), і 5) „Сказаніе о святеи трапезѣ” (сл. 6).

Оповідання „О Іоаннѣ и Сергіи чюдо изрядно” (сл. 5), що в 2 Касіянівській редакції міститься між оповіданнями „О пришествіи писцевъ...” і „Сказаніе о ...трапезѣ...”, знаходить собі місце далі як самостійна “Cudowna Powieść o świętym Janie u Sergiuse” (стор. 87-89).

Отже, ці п'ять оповідань про збудування церкви Печерської в редакції С. Косова міняють свої місця, і композиція цього циклу в “Paterikon-i” відмінна від першоджерела.

Порушуючи порядок, прийнятий в попередній редакції, Косов, після короткого вступу, де повторюється застосоване в передмові “Do czytelnika prawosławnego” порівняння Антонія і Теодосія з сонцем і місяцем на обрії киево-печерському, подає оповідання про приход чотирьох майстрів-будівничих, зберігаючи деталі, наведені в старому тексті „Патерика Печерського”. Довівши виклад до місця, де св. Антоній роз'яснює майстрам-будівничим, хто викликав їх до себе й дав їм замовлення, і згадавши про пояс, що прибув із Варязької країни, Косов вставляє епізод із поясом Шимона-варяга лише після оповідання про за-

кладини церкви. Таким чином тут попередня композиція істотно порушена.

Історія Шимона-варяга з його чудесним поясом розповідається із збереженням порядку епізодів, прийнятого ред. 1462 р., однак дещо відмінно в окремих деталях. Оповідаючи, наприклад, як Шимон, поранений, лежав на бойовищі, Косов відхиляється від свого джерела знов, можливо, через не досить уважне його читання:

За 2 Кас. ред.:

... „Гнѣвомъ Божиимъ побѣдени быша христіане, и бѣжащимъ имъ, погнани быша и воеводы съ множествомъ вои. Егда же съступишася, ту же и Шимонъ лежаше язвенъ посреѣдѣ ихъ...”

(Проф. Д. Абрамович, „К.-П. Патерик”, стор. 2).

• “Paterikon”

“.. Viele ich pozabijano, drudzy się potopili, á trzecich powiązано, miedzy któremi y Szymon ten z wiązany leżał...”

(стор. 62)

Оповідання про прихід грецьких малярів і про посвячення Церкви Печерської подані дуже близько до тексту 2 Касіянівської редакції. Є лише невелике розходження в датах: за ред. 1462 р. „Священна бысть церкви Печерская в лѣто 6597, въ пръвое лѣто игуменьства Іоаннова” (тобто року 1089¹²), тоді як у “Paterikon-і” (стор. 67) подано 1088 рік.

Чим спричинена зміна композиції оповідання про побудову Печерського храму? Це оповідання не даремно дає підставу дослідникам говорити про „важливу ролю варягів в історії християнізації Київської Русі” (Д. И. Абрамович, „Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике”, СПб., 1902, стор. 194). В 1875 році в кн. „Древнекиевские религиозные сказания” В. Яковлев писав: „Не зважаючи на пізню редакцію цього оповідання, основа його, що висловлює переконання старої Русі, не дає сумніватися в тому, що переказ про побудову Києво-Печерської церкви ясно вказує на вплив заходу, але далі це не православне, західне оповідання підпорядковується візантійському і поєднується з ним. У цьому самому протиставленні двох начал і в підпорядкуванні одного одному видна вже неодмінна наявність обох у найстарішому переказі” (стор. 131).

У 30-их роках 17 ст. питання про західні й східні впливи на Українську Православну Церкву саме було предметом гострого спору. Обстоюючи погляд про початкове непорушне єднання з

Візантією й доводячи церковну незалежність Києва від Риму чи підлеглих йому ієрархів, Косов, хоч і зберігає оповідання про чудесний пояс Шимона-варяга, проте ставить його на другому плані, — навпаки, підкреслюючи зв'язок київських церковних діячів 11 століття з Візантією. Те, з чого в „Кієво-Печерському Патерику” починається історія побудови церкви, — пророкування про пояс, знятий із варязького (тобто „латинського”, західнього) зображення розп'ятого Христа, стає в композиції Косова лише епізодом, хоч і чудесним, однак другорядним.

Вміщені далі житія, як і попереду розглянуті, коли порівняти їх із текстом 1462 р., зазнають редакційних змін.

Це насамперед новий порядок циклів: після новель, що являють собою переробку епізодів із циклу оповідань про виникнення Печерського монастиря та з Теодосієвого житія, іде ряд житій, приписуваних Полікарпові, тоді як у відомих попередніх редакціях спочатку йде цикл житій, приписуваних Симонові, а далі житія, приписувані Полікарпові.

Крім того, вносячи в них подекуди новелі з інших груп, Косов не цілком додержується прийнятого його попередниками точного поділу на цикли. Після новель, виділених із складу оповідання „О святых блаженных первых черноризцѣх Печеръских” і поданих в дещо відмінному від попередніх редакцій порядку, а саме: житіє Ієремії після житія Матвія, — ідуть житія Варлаама і Никона, виділені Косовим із складу житія Теодосія. Далі Косов містить житіє Ісаакія Печерника, яке до Касіянівських редакцій було в складі „Сказанія о первых черноризцѣх”, а в 2 Касіянівській редакції стоїть після циклу Полікарпових оповідань.¹³)

За ним іде група житій, приписуваних Полікарпові. Порівнюючи тут порядок житій із порядком, прийнятим у 2 Касіянівській редакції, маємо такі зміни: за житієм св. Лаврентія вставлена повість про Івана і Сергія, яка в 2 Кас. ред. входила до циклу оповідань про початок Печерського монастиря. Далі перенесено вперед оповідання про Олімпія-маляра, відірване від оповідання про Спиридона-проскурника, з яким воно в 2 Касіянівській ред. складало одно 34 „слово”. Цілком випущено оповідання про Марка-печерника (32 „слово” 2 Кас. ред.). Оповідання про св. Пимена („слово” 35) поставлене перед оповіданням про Спиридона-Проскурника („слово” 34).

Група оповідань, приписуваних Симонові, має такі зміни у розміщенні матеріялу: „Сказаніє... что ради имѣти тщаніе” (про св. Онисифора „слово” 15), що в 2 Кас. ред. стоїть першим після посланія Симона, у Косова поставлене (як 32 новеля) за вміще-

ним у кінці Симонової групи оповіданням про Нифонта („слово” 13), яке в 2 Кас. ред. стоїть після оповідання про перших чорноризиців („слово” 12).

Для наочности образу змін у композиції житій “Paterikon-a” зіставляємо порядок їх розміщення:

2 Кас. ред.	“Paterikon”:
Слово 1. „О созданіи церкви”	
“ 2. „Слово о пришествіи мастеръ церковныхъ”...	
“ 3. „Слово еже когда основанна бысть церкви Печерскаа”	4. O zbudowaniu cerkwie... (58-68)
“ 4. „Слово о пришествіи писцевъ”...	
” 6. „Сказаніе о св. трапѣзѣ”...	
” 5. „О Іоаннѣ и Сергіи чюдо”... (відокремлене в)...	13. Cudowna pow. o św. Janie y Sergiuse (87-89)
“ 7. „Сказаніе что ради прозвася Печер. манастырь”	1. Żywot św. Antoniego (17-21, 21-24)
” 8. „Житіе преп. Θεοδοσία”	2. Żywot św. Theodozego (24-54, 54-57)
“ 9. „Слово о пренесеніи мощемъ”	
“ 10. „О покованіи рацѣ” (виділені окремі епізоди:)	3. Żyw. św. Stephana (57-58) 8. Żyw. św. Barlaama (71-75, 75-76) 9. Historia o św. Nikonie (76-78)
“ 11. „Похвала преподобному” (випуш.)	
“ 12. „О первых черноризицѣх Печерьскихъ” (Даміян, Іеремія, Матвій)	5. Historia o św. Damianie (68-69) 6. Hist. o św. Mattheuszu (70-71) 7. Hist. o św. Hieremiaszu (71)

“	13. Про бл. Нифонта	31. Żyw. św. Nifonta (157-159)
“	14. Посланіє Симона до Полікарпа (вип.)	
“	15. „Сказаніє... что ради имѣти тщаніє”.	32. O św. Onisiphorze (160-161)
”	16. про Євстратія Посника	23. Żyw. św. Eustratia (139-141)
”	17. про Никона	24. Żyw. św. Nikona (141-143)
”	18. про Кукшу і Пимена	25. O św. Kukszy y św. Pimienie (143-144)
“	19. про Атанасія Затворника	26. Żyw. św. Athanazego (144-145)
“	20. про Миколу Святошу	27. Żyw. św. Mikołaja Swiatosze (146-152)
“	21. про Еразма	28. Żyw. św. Erazma (153-154)
“	22. про Арефу	29. Pow. o Arcie (154-155)
“	23. про Тита і Евагрія	30. Pow. o Titusie y Ewagriusie (156-157)
“	24. Посланіє Полікарпа до Акіндіна (вип.)	
“	25. про Никиту Затворника	11. Żyw. św. Nicety (82-85)
“	26. про Лаврентія Затворника	12. O św. Lawrentym (86-87)
“	27. про Агапіта безмездн. лікаря	15. Żyw. św. Agapeta (96-102)
“	28. про Григорія Чудотворця	16. Żyw. św. Grzegorza cudotworce (102-108)
“	29. про Івана Затворника Многостражд.	17. Żyw. św. Iana (109-110)
“	30. про Мойсея Угриня	18. Żyw. św. Moyzesza Węgrzyna (110-116)
“	31. про Прохора Черноризця	19. Żyw. św. Prochora (117-122)
“	32. про Марка Печерника (випуц.)	

“	33. про Федора і Василя	20. <i>Żywot św. Theodora u Bazilego (122-131)</i>
“	34. про Спиридона Проскурника і Олімпія Маляра	22. <i>Żyw. św. Spiridona (137-138)</i> 14. <i>Żyw. św. Alympiusza (89-95)</i>
“	35. про Пимена Многостраждального	21. <i>Żyw. św. Pimina (132-136)</i>
”	36. про Ісаакія Печерника (в 2 Кас. ред. окремо)	10. <i>Żyw. św. Izaaka (78-82).</i>

Відзначимо далі в порядку розміщення оповідань істотні зміни, що виникли в новому переробленні.

“*Historya o św. Mattheuszu*” (стор. 70-71), що разом із оповіданнями “*Historya o świętym Damianie presbyteru pieczarskim*” (стор. 68-69) і “*O świętym Hieremiaszu pieczarskim*” (стор. 71), як згадано вище, являє епізод із оповідання „Киево-Печерського Патерика” „*O swyatykh blazhennykh pervykh chernorizytsykh Pecherskykh*” (Слово 12), — має відхилення від редакції 1462 року.

На стор. 70, говорячи про дияволову спокусу „лѣпком” монахів під час відправи, Косов слова 2 Кас. ред.:

„...Видѣ бѣса, обходяща въ образѣ Ляха и въ приполцѣ носяща цвѣтки, иже глаголются лѣпки: възимаше и нѣкакой злона цвѣтокъ и верзаше и на кого либо”... („Киево-Печ. Пат.”, стор. 96)¹⁴) віддає так:

“... *Użył zwał nieprzyjaciela dusznego w odzienie krotkie ubranego, a miałego wiele kwiatków*”... Зміна ця, збережена пізніше й друкованим „Патериком” 1661 року, („во образѣ воина”) і пізнішими його виданнями, пояснюється, очевидно, міркуваннями лояльності щодо впливової польської національності, а в “*Paterikon-i*”, можливо, й тим, що він був розрахований на польського читача.

С. Косов вводить епізод із видінням св. Матвія, якого немає в обох Касіянівських редакціях: „*A gdy iednego czasu Ihumen Nikon ná Jutrznia zásał, widział ten święty Mattheusz gorąco się w cerkwi modląc, ná miejscu gdzie Ihumen stawać był zwykł osła stoiącego, zkađ porozumiał święty Mattheusz, że Ihumen Jutrznia zásał*” (стор. 70).

Це оповідання, як відомо, літописного походження. Під 6582 роком літописець, розповідаючи про печерських ченців, так, між іншим, описує видіння Матвія:

„Единою ему стоящю на утрени, возведѣ очи свои, хотя

видѣти игумена Никона, и видѣ осла, стояща на игумени мѣстѣ, и разумѣ, яко не всталъ есть игумень”¹⁵⁾

Обидві Касіянівські редакції обминули це оповідання. У Теодосіївській редакції, як свідчить проф. Д. Абрамович („Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 219) це місце передається так:

„Стоящю ему на заутренѣи, възрѣвъ, видѣ бѣса на игуменѣ мѣстѣ стояща, и разумѣвъ старецъ, яко игумень не всталъ есть”.

В редакції „Патерика” Йосифа Тризни (1647-1656) замість осла чи біса в цім епізоді з’являється постать патрона монастиря св. Теодосія. Цей варіант близький до оповідання про архимандрита Никифора Тура в „Тератургімі” Атанасія Кальнофойського (Cud VIII), де замість архимандрита з’являється св. Теодосій. Запозичення цього епізоду життя св. Матвія цілком відповідає численним посиланням С. Косова на „Нестора”. Як можемо судити з зіставлень, „Повість временних літ” — одне з основних для нього джерело історичних відомостей.

“Żywot św. Warłaama” (стор. 71-75) і “Corollarium” (стор. 75-76), при ньому, а також “Historya o świętym Nikonie” (стор. 76-78), що, як згадано вище, входили в 2 Кас. ред. до складу життя св. Теодосія, зберігають тут свій характер. Замість Ісаїї, як у 2 Кас. ред. і пізніше у виданні „Патерика” 1661 року, наступником Варлаама, як игумена Дмитрівського монастиря, названий “Izaak” (стор. 75). “Żywot św. Izaaka” (стор. 78-82) дуже скорочено супроти 2 Кас. ред., найбільше в описі повороту Ісаакія до життя після тяжкої хвороби, спричиненої бісами.

“Żywot św. Nicety” (стор. 82-85) скорочено передає оповідання за 2 Кас. ред. Згадка про Нестора серед інших ченців подана в формулі, відмінній проти 2 Кас. ред. („иже написа лѣтописецъ”), а саме: “Nestor, który napisał Kroynikę albo Látopiśec, у Páteryk Pieczarski (стор. 85).

Новеля “O świętym Lawrentym zatworniku” (стор. 86-87), повторюючи попередню редакцію, відмінна у визначенні числа ченців: у „слові” „О Лаврентіи Затворницѣ” ред. 1462 р. — „Бѣ бо тогда всѣх черноризецъ в печерѣ 100 и 80”, у “Patorykon-i” “na ten czas sto pięćdziesiąt ośm” (стор. 86).

У новелях “Żywot św. Alympiusza, malarza” (стор. 89-95), “Żywot św. Jana, wiele cierpiącego”, (стор. 109-110), “Żywot dwóch świętych... Theodora у Bazilego” (стор. 122-131). “Żywot św. Pimi-na” (стор. 132-136) та „Żywot św. Eustratia” (стор. 139-141), текст дуже скорочений, переважно в частині побожних міркувань.

В новелі “*Żywot ś. Moysesza Węgrzyna*” (стор. 110-116), оповідаючи про повстання в Польщі й посилаючись, слідом за ред. 1462 р., на літопис, С. Косов подає уточнення: „*według naszych Látopisow Russkich (lubo w Polskich tego nie masz) ná Bolesława grędką śmierć dopuścił Pan Bóg*” (стор. 116). В „Повісті временних літ” (за Лавр. списком) під 6538 (1003 р.) читаємо: . . . „В се же время умре Болеслав Великий в Лясъхъ, и бысть мятежь в земли Лядьскѣ: вставше людье избиша епископы, и попы, и бояры своя, и бысть в нихъ мятежь”. Текст цієї новелі С. Косов скорочує, очевидно, з „повчальних” міркувань, переважно коштом опису найагресивніших спроб спокусити св. Мойсея. Ми не знаходимо ні епізоду про те, як вельможна полька, спокушаючи Мойсея, „повелѣ его нужею положити на одрѣ своем съ собою, лобызаючи и обьимаючи, но не може ни сею прелѣстію на свое желаніе привлещи его”, ні епізоду з кастрацією Мойсея з наказу розлютованої жінки¹⁶). Слова 2 Кас. ред. в описі вигнання ченців Болеславом: „...въздвиге гоненіе веліе на черноризци и изгна вся от области своея” він пристосовує до фразеології польських читачів так: „*rozniewány Bolesław, kazał wszystkich Zakonnikow Reguły świętego Bázylego z państwa swego wygnać...*” (стор. 116).

“*Żywot y cuda ś. Athanazego pieczarskiego*” (стор. 144-145) С. Косов приписує Полікарпові, якого він вважає ігуменом печерським, кажучи: „*Zeznał to ten chory (Атанасій — М. Г.) przed Ihumenem y wszystką bracią, y przed tym Ihumenem Polikárpem, który ten żywot iego opisał*” (стор. 145), хоч у 2 Кас. ред. опис чуда зцілення ченця Вавили Атанасієм супроводиться звертанням Симона: „Къ Поликарпу. Ты же, брате и сыну, симъ не въслѣдуй...¹⁷) Але за твердженням проф. Абрамовича (там же), слів „Къ Поликарпу” немає в двох відомих йому варіантах, а саме: в рукописі „Общества Истории и Древностей Российских №157,” 16 в. (текст т. зв. „основной редакции”), — і „Государственной Публичной Библиотеки” в Петербурзі — „Новгор. Соф. собр. №1364”, 16 в. (текст 1-ої Касіянівської редакції). Можливо, що приписування С. Косовим цього життя Полікарпові, замість Симона, пояснюється, між іншим, і відсутністю звертання Симона до Полікарпа в тому спискові, яким користувався Косов, але, поза тим, гадаємо, в Лаврі були якісь відомості, що викликали з цим іменем помилку, бо ототожнення Полікарпа, автора житій із „Патерика Печерського”, з Полікарпом — архимандритом печерським, властиве і кільком іншим редакціям „Патерика”.

Тенденцію автора цікаво демонструє перероблення початку

новелі про Атанасія Затворника, „иже умер и пакы въ другій день оживе и пребысть лѣтъ 12”. В 2 Кас. ред. початок читається так: „Бысть убо и се в том же святѣм манастыри. Братъ единый, живый свято і богоугодно житіе, именем Афанасіе, болѣвъ много, умре. Два же брата отерше тѣло его мертво и отъидоста, увивше его, якожде подобаеть мертваго. По прилучаю же пришедше нѣци, видѣвша того умерша, и отъидоша. Пребысть же мертвый весь день не погребенъ, бѣ бо убогъ зѣло и не имѣа ничто же мира сего, и сего ради небрегом бысть: богатым бо всякъ тѣщиться послужити и в животѣ и при смерти, да наслѣдитъ что. В нощи же явися нѣкто игумену, глаголя: человекъ Божій сей имать два дѣни непогребенъ, ты же веселишися”. И увѣдавъ же игуменъ о сем, въ утрій день съ всею братією прииде къ умершему, и обрѣтоша его сѣдяща и плачуща”¹⁸).

Це місце у Косова в новелі „Żywot y cudo ś. Athanasego pieczarskiego” має такий вигляд: „Ten święty Zakonnik, imieniem Athánázy, był ieden z Braciey, prowadząc życie święte y Bogu ugodne: który wiele Pánu Bogu w Zakonie służąc umárł. Bráćia poszedszy otárli go, y uwinęli iako iest umártego Zakonnika zwyczaj uwiiác. Leżał święty Oćiec cáte dwa dni nie zchowány. Trzeciego dnia przydzie Ihumen z Bracią, áby ostátnią posługę uczynili, álic on siedzi i płacze“ (стор. 144). Очевидно, пояснення неуважности печерських братів до небіжчика, на думку Косова, не служило б славі монастиря, і він обминув цю фразу. До речі, редактори друкованого „Патерика” 1661 р., загалом ближчого від „Paterikon-a” до редакції 1462 р., теж не наважилися відтворити це оповідання з усією його різкістю, подавши такий мотив: „И лежаше мертвый два дни, небрежения ради нѣкоего непогребенъ...” (стор. 243).

„Żywot ś. Mikołala Swiatosze“ (стор. 146-152) має посилання (на берегах) на хроніку Стрийковського („Stricow: 1.5 fol: 185, pázuwa go Swiatoszą”). У вступі до цієї новелі знаходимо порівняння кн. Миколи Святоші з героєм популярної в ті часи повісти про Варлаама і Йоасафа, яка незабаром, 1637 року, була надрукована в Кутеїнському монастирі¹⁹): „Tusze sobie y barzo dobrze Przezacny Narodzie Roxolánski, że czytájąc Żywot świętego Jozáphátá Krolewká Indiyskiego, w podziwieniá się nurty zánurzysz: iż święty Krolewicz miasto wielkich bogactw, ubostwo: miasto purpury, włósiennicę: miásto roskosznych potraw lesne korzonki: miásto wielkich sług orszaków, ná puszczy drzewá: miásto wdzięcznych melodii Muzycznych, mile leśnych ptaszkw szczebietania: miásto kosztownych pościeli pod niebem otwártym ziemię trawą

przyodżianą, nákoniec, miásto Oyca y Matki miley, miásto pokrew-nych cichą puszcę obrał sobie, á Państwem tak dostátnim, iakie jest Indiyskie, pogárdziwszy, Świętego Bárłáama szedł stopámi. Ale nie mnief y tu domá, przypátrzyć się możesz, gdy iedno zechcesz pilnie głébiey w Żywot tego wielkiego y u ludźley y u Boga Xiążęciá Czernihowskiego Mikoláiiá Swiátoszę weyźrzeć, który máiac Dziá- dá Xiążęcia Swiátoslawa, Oycá, záś Dawida Swiatoslawicza Xiążęciá Czernihowskiego, człowieká wielkimi bogáctwy obfituiącego na Páń- stwie Czernihowskim; wszystkimi świáta marnościami łatwo pogár- dził, á udał się na ostry żywot, násládując świętego Theodozego Pá- tryárchi naszego Pieczárskiego” (стор. 146). Ця аналогія перей-шла й до друкованого „Патерика Печерського” (вид. 1661 р., стор. 245).

Оповідання „О ś. Onisiphorze, który żył za Ihumena Pieczár- skiego Piminá, y o bracie, który potajemnie iadał“ (стор. 160-161), створене скороченням „Сказанія Симона, епископа Владимерьска- го и Суждальскаго, о святых черноризцах Печерських, что ра- ди имѣти тщаніе и любовь къ преподобнымъ Антонію и Феодосію, отцемъ Печерскимъ” (сл. 15). Воно містить згадку, повторену в кінці, про „св. Симеона” (очевидно, Симона), епископа суз- дальського, як автора оповідання.

Деякі редакційні зміни в текстах новель Косов робить, сподіваючись на те, що книгу його читатимуть не лише православні, але й спольщені та покатоличені українці (насамперед із най- значніших верств), як і ті з поляків, що виявляли інтерес до цієї православної святині²⁰). Тому Косов подекуди пояснює на-зви, незрозумілі для людей, не знайомих із обрядами Православної Церкви. Напр., у новелі: „Żywot ś. Spiridona” (стор. 137): ігумен „kazał mu chleb do Liturgiey ś. należący, to jest prosphory piec...; тут же пояснюється слово „мантія”: „Święty Spiridon wo- dy nie máiac, płaszczem swoim, który zowią Mantią, piec pałaiący zátkał” (стор. 138).

С. Косов намагається зробити текст житій цікавішим для сучасного читача. З одного боку, перед ним стояло завдання по-пуляризації, себто спрощення тексту, який саме в редакції „Ки-єво-Печерського Патерика” 1462 р. зазнав не досить ще дослі-дженого впливу ампліфікації та інших „риторичних” засобів, плеканих в 15 ст. на „Святій горі” й узагалі на Балканах, як на це вказує М. Грушевський²¹). Доба вже була інша, інші смаки чи-тачів, і в популярній книзі, та ще польською мовою, треба бу-ло „риторичні” окраси старого стилю замінити іншими. Перед Косовим таким чином поставало завдання транспонувати сюже-

ти житійних новель в інший стилістичний плян — плян барокко. Зрозуміло, що далеко більше залишків „євтиміянського” стилю 14-15 ст. збереглося в друкованому „Патерику””, хоч і він зазнав бароккового оброблення.

Там, де виклад редакції 1462 р. не уявлявся надто ускладненим, був ясний і яскравий, Косов істотних змін до нього не вносив. Так не міняється зачин у багатьох житіях, де він і в 2 Кас. ред. не ускладнений побожними міркуваннями авторів, напр., у житіях Ісаакія, Никити, Івана й Сергія, Олімпія, Агапіта, Григорія, Мойсея Угруна, Євстратія, Никона, Кукші, Атанасія, Еразма, Арефи.

Іноді ж Косов спрощує вступ, відкидаючи міркування (часто багаті на цитати з Св. Письма) й заступаючи їх коротшими формулами, сприйнятливими для читача 17 ст.; напр., вступ до життя Спиридона Проскурника, що в ред. 1462 р. займає 11 рядків²²), Косов зводить до слів: „Zwyszczáyno Bogu wszeczmosnemu z nieukow głębokimi Theologami czynić: z takich mowie nieukow, ktorzyby mu się ná usługę zeszli, y swą náuką mogli ku chwale imienia jego świętego pracować” і відразу приступає до сюжету: „Ten święty Spiridon simplakiem był tak wielkim, że y iedney litery nie umiał, bo był rodem Wieśniak...” (стор. 137).

Вступ до життя Івана Затворника в ред. 1462 р.²³) займає 14 рядків, а в “Paterikon-і” він обмежується словами: “Z dawnych czasow nieprzyściel duszny ná czystość potężnie szturmować zwykł y częstokroć ludzie w upadek grzechu cielesnego przywodzić. Doznał tego ten ś. Jan”... (стор. 109) — і знову йде перехід до сюжету.

Як згадано, С. Косов, оновлюючи й популяризуючи в своїй книзі „Киево-Печерський Патерик”, поза всіма іншими змінами, мусів наближати виклад до панівного вже в ту добу стилю української прози, що його деякі сучасні дослідники української літератури з цілковитою підставою визначають як барокко²⁴). Давши в своїй „Історії української літератури” переконливу характеристику ряду жанрів доби барокко, зокрема „бароккових оповідань”-„повістей”, проф. д-р Дм. Чижевський, щоправда, в короткому огляді не спиняється на окремій аналізі „техніки” невеликих новель, з яких складається, напр., „Небо новое” Й. Галятовського або „Руно орошенное” Дм. Тупталенка. Ми, маючи на меті передусім встановлення зв'язку “Paterikon-a” з традицією Київської Русі, не аналізуватимемо окремо його стилю, тим паче, що видрукуваний він польською мовою.

Відзначимо лише принагідно кілька „ілюстрацій” у ньому до тверджень проф. Дм. Чижевського про характер українського

барокко. Це — напр., згадане вище порівняння Миколи Святоші з Юпітером, Мойсея Угриня з Марсом, св. Івана з Сатурном (образ неба з емблематичними фігурами — поширений мотив у барокковій графіці). Це — майже в усіх новелях очищення сюжету від елементів міркувань „євтиміянської школи”, щоб надати йому більшої опуклості, напруженості, драматичності й швидше привести до розв’язки, продиктованої моральною настановою автора, а також заміна розпливчастих повчень попередньої доби струнко організованою системою менш багатослівних напумлень, часто паралельно збудованих, сповнених емпізи протиставлень, напр., у наведеному вище уривку із „Żywot ś. Mikołaja Światosze”. Впадає в око пронизаність оповідань моральним духом (часом це афористичні вислови на маргінесах). Особливо ж характеристична манера пишномовно, часто алегорично, говорити про речі, що стали вже непомітним шаблоном у житіях, писаних церковнослов’янською мовою. До того треба додати спроби „оживити” виклад вигаданими подробицями, часто в стилі перекладної повісти західного походження, або латинських житій, зокрема діялогами. Наводимо кілька уривків з життя св. Агапіта-лікаря, щоб схарактеризувати літературну манеру Косова:

2. Кас. ред. 1462 р.

...Единъ болный принесень бысть въ Печерський манастирь, иже первый бысть у князя Всеволода, его же Аръменинъ въ нечааніе въведе, прорекъ ему по осми дньий смерть. Блаженный же Агапитъ, давъ тому зеліа, еже сам ядыше, и здравъ сътвори его.

“Paterikon”

Tráfiło sie w tym iż iednemu z Dworzan Xiążęciá Wsewołodá, ciężko zbolátemu, powiedział ten Ormiánin, żeby Testáment uczynił, y iusz zapewne pod kosę śmierci żywot swoy nágotował po ośmiu dni. Ow nieborás rad będąc bárżey by y łuczánemu żywotowi, niżli iedwabney śmierci, iusz prawie zdesperowawszy o żywocie swym, kazal się wieść do ś. Agápetá Pieczárskiego, słyszác często y gęsto o iego uleczeniách. Agdy go tam przywieżiono, ś. Agápetus wnet iako był zwykł, wysłał w poselstwie gorącą modlitwę po Medycynę do niebá, rzucił

И промъчеса о нем слава по всей земли той. Арменинъ же уязвенъ бысть завистною стрѣлою и нача укоряти блаженаго, и некого осужденна на смерть посла в манастирь, повелѣ да ти тому съмертнаго зеліа, да пред ним вкусивъ, пад умреть. Блаженный же, видѣвъ сего умирающа, дасть ему манастирския яди и здрава сътвори его молитвою своею, и от смерти избави повиннаго смерти..” (Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 129).

Не переносячи в “Paterikon” оповідання про спробу вірменина отруїти Агапіта, С. Косов так відтворює дальший епізод із лікуванням князя Володимира Мономаха.

2. Кас. ред. 1462 р.

В ты же дни разболѣся князь Владимир Всеволодичь Мономахъ, и прилежаше ему Арменинъ, врачюя его, и ничто же

się do całonocnego niespania, do poklonów niskich czynienia: leżał przed obrazem Naświęt. Panny Bogarodzice, osobliwej Patronki Pieczarskiej, prosząc, aby u Syna swego ziednał zdrowie temu Dworzáninowi: potym mu dał źiołek tych, ktorych pożywał sam, aby iemi się posilił. I nątychmiast onego Dworzánina do pierwszego zdrowia przywiódł. Dowiedziawszy się Ormiánin że ten Pácyent iest uzdrowiony, ktoremu on śmierć po ósmiu dni obiecował (miły Boże, czego zazdrość nie robi) przemyślać począł o rozmáitých fortelách, żeby świętego Agápetá ludziom mógł ohydźić, á siebie na czoło wystáwić. Posłał tedy do ś. Agápetá iednego człowika osądzonego ná śmierć, dawszy mu trucizną taką, żeby przed ś. Agapetem umrzeć mógł: on człowiek trucizną zaráżony, konać przed świętym Agapetem począł: á Zakonnik Bogoboyny więcey dufájąc Bogu á niżeli lękájąc się złości ludzkiej, tegosz ziela swojego onemu miasto Receptow Gálenowych dał y odpráwując gorące modły, pierwsze zdrowie mu dárował” (стор. 98-99).

“Paterikon”

„Záchorzáło poty ciężko Xiáże Włodzimierz Wsewołodowicz Monomach: Ormiánin támten przewártował nie raz,

успѣ, но паче недугъ бываше болій. И уже при конци бывъ, посылаетъ мольбу къ Иоанну, игумену Печерскому, да понудитъ Агапита прийти до него, бѣ бо тогда князя в Черниговѣ.

Игумен же, призвавъ Агапита, велитъ ему ити в Черниговъ. И отвѣщавъ блаженный: „аше къ князю иду, то и къ всѣм иду; не буди мнѣ славы ради челоувѣчьска прѣд монастырьскаа изыити врата и преступником быти обѣта своего, еже обѣщахся пред Богом быти ми в монастыри и до послѣдняго издыханія. Аше ли изгониши мя, иду въ ину страну, потомъ возвращюся, дондеже вещь си минеть”. Не бѣ бо николи же исходилъ из монастыря. Видѣвъ же посланный от князя, яко не хоцетъ ити, молить мниха, да поне зелія дасть. Принужень же бысть игуменом, дасть ему зеліе от своая яди, да дасть болящему”.

(Там же, стор. 130).

Hypokratesa y Gálená, aby co wyczerpnąć ná chorobę Xiążęcą mógl: ále wskorał ták wiele, że miasto ulżenia, w nieznośny, czas od czasu, bol Xiążęcią wprawił. Xiąże widząc się bydź wielce zboliałym, á niemal iusz uforty śmiertelney porzuconym: wysła posły do Monásterá Pieczárskiego (w którym ná ten czas był Ihumenem Jan) prosząc uśilnie Ihumená, aby świętego Agápetá do Czernihowá (w którym ná ten czas leżał Włodzimierz) przysłał. Ihumen przyzwawszy ś. Agápetá, prosi go y roskázuie mu do Xiążęcia iachac. Odpowiedział święty Agápetus Ihumenowi: Oycze ś. wiem dobrze, że mi zguby duszy moiey nie życzysz, niechćieyże mie w to wprawić, ábych się prózney chwały świátá tego uiął; iam od niey w tę ciásną Pieczárę umknął, a ty mię do niey wystać chcesz. Widząc tedy Ihumen być mężá Bożego, y tákiego, który nie życzył sobie, raz się z świeckimi márnościami pożegnawszy, onym znowu rąk podávać: ábowiem nigdziey się za wrotá Monásterskie, iáko został Zakonnikiem, nie wychylał ten ś. Agápetus. Posłaniec zaś Włodzimierzow wyrozumiawszy, iż to ná nim, áby tam iáchal wytárgowác była niepodobna, prosił Ihumená, aby przy namniey onych ziolek y korzonkow což toż otrzymać mogł: iákoż zá wielką inflácyą y Ihumenowá otrzymał ie, y poniosł Panu swemu”. (стор. 99-100).

Епізоди, наведені в обох редакціях, дають уявлення про те, як оповідання „Патерика” Косов оздоблює відповідно до літературних смаків свого часу: лікар-вірменин радить скласти заповіт і наготувати своє життя „під косу смерти” вельможі, який радів би „скорше личаному життю, аніж едвabній смерті”; св. Агапіт „висилає до неба молитву в посольство по медицину”, і ця небесна медицина протиставиться „рецептам Галеновим”; вірменин „не раз перегортає сторінки Гіппократа і Галена”, марно намагаючись щось там почерпнути, щоб вилікувати князя. Лікар-вірменин „мацає пульс святому”, а св. Агапіт, дізнавшись, що його суперник — іновірець, із гнівом говорить йому: „A jakożeś, prawí, śmiał tu do mnie wniść, y mácáć pulsow ręki moiey (дръжати за гръшную мою руку) będąc odciętym od Cerkwie Bożey?” (стор. 102).

Тим часом як у „Патерику” вірменин обіцяє стати монахом, коли Агапіт не вмере на третій день, а Агапіт відповідає „мнѣ же извѣстилъ естъ Господь въ 3-й мѣсяць умрети”²⁵), в „Paterikon-i” — спір подається з далеко більшим зовнішнім напруженням: після лікаревого пророкування „Agapetus mąż w Zakonie doskonały, á dárow Bożych pełny, ták mu odpowiedział: Zálosz się zemną (choćiaý widzisz że iusz ledwo dycham, y ruszyć się nie mogę) że nie trzy dni, ále trzy miesiące przetrwam: bo mam wiadomość od Zbáwiciela mego, w który czas y godzinę przyjdzie mi na wieczny pokoy z tego padolu płáczu wyniść” (стор. 102).

Модернізує стиль „Paterikon-a” Косов часом і „зниженням” його, зацікавлюючи читачів оповіданнями про вчинки персонажів, ворожих святим.²⁶) Розповідаючи про боротьбу Теодосія із злими духами, він каже: „... tak iż chęstokroć iakoby na koniach iezdnych, ná kotczych, stroili biegániny z wrzaskiem, z bębnami, z trąbami; ale ś. Theodozyus dobry y czuyny rycerz Chrystusow wiedział czy i á t o b y ł a k o m e d y i k a, do modlitw y czytánia Psalterza się iáko do oręża iakiego udawał...” (стор. 28-29). Про лікаря-вірменина говорить: „przemyślać począł o r o z m a i t y c h f o r t e l a c h” (стор. 98), „wielkim idiotą w nauce lekárskiej się okazał” (стор. 102).

„Paterikon” користується традиційною церковною фразеологією в її польській католицькій редакції, нею замінюючи відповідні слов’яно-візантійські вирази: Теодосій — „dobry y czuyny rycerz Chrystusow” (стор. 29), диявол — „nieprzyjaciel duszny” (стор. 57, 109), православні ченці тримаються „zakonu ś. Bázylego” (стор. 78), св. Кукша відзначається „ostrym życiem w Zakonie ś. Bázylego” (стор. 143); вмерти — це „pożegnać się z światem” (стор.

97); життя — „padoł płaczu” (стор. 102), Богородиця — „patronka Pieczárska” (стор. 98); „блаженный” — перекладено „Zakonnik Bogoboyny” (стор. 99), „mąż w Zakonie doskonały” (стор. 102). Вплив стандартних житійних стилістичних формул примушує С. Косова, — правда, дуже рідко, — додавати мотиви, яких у „Патерику” не було; передаючи епізод із виликуванням Володимира Мономаха, Косов текст 2 Кас. ред.: „Князь же не смѣ преслушати старца, и все имѣние свое издасть нищим, по словеси блаженаго”²⁷) відтворює так: ...“wszystkie bez omieszkánia dobytki u skárby swoje ubogim rozdał, a sam ubostwa się Chrystusowego rozmiłowałwszy, świat u iego márności opuścił” (стор. 100). Як згадано вгорі, в тексті і на маргінесах є численні сентенції моралізуючого характеру. Деякі з них мають підкреслювати місце, які на думку редактора, особливо корисні для благочестивого читача: “kto starszego według Bogá nie słucha, ten usłucha szátáná” (стор. 83); “przykład starszego buduje mniejszego” (стор. 33); “Zakonnikow w Skárbach zánurzonych modlitwa nieczysta przed Bogiem” (стор. 30); в опов. про Агапіта — в дужках: “Miły Boże, czego zazdrość nie robi” (стор. 98). Там же оповідання перебивається риторичним вигуком: “O dziwny w świętych twoich Pánie!” (стор. 102). Оповідання про ошуканця, що повісився на дереві, супроводиться (в житії Григорія) напученням: „Pátrzcie oszustowie”... (стор. 107).

Інші сентенції повинні нагадати про перевагу чернецтва і заставити читача з більшою пошаною ставитися до монахів. Оповідючи, як Святослав запобігав ласки Теодосія, автор додає в дужках: “Pátrz pokorę Xiążęćia do ubogiego Zakonnika” (стор. 43). В житії Григорія в 2 Кас. редакції оповідання про трагічну загибель кн. Ростислава, згаданого в „Слові о полку Ігореві”, що наказав утопити Григорія, супроводиться міркуваннями про Божу помсту за кривду. С. Косов скеровує сентенцію проти ворогів чернецтва: “A ták wszyscy Práwosławni ludzie, w pobożności kochających się Zakonnikow szánujcie, bo widźicie że się za nich jáko zá przyśięgłych sług swoich Chrystus Pan zwykł mścić. . .” (108). Так само користується Косов і оповіданням про смерть князя Мстислава від стріли, якою він убив Василя, щоб нагадати: “Tu obącz każdy Chreścíaninie, iako z Zakonnikámi wálczyć; bo się za nich Bog sam mści...” (стор. 131).

Нарешті, є сентенції і зауваження, мета яких — підтримати авторитет саме Києво-Печерського монастиря як місця, що перебуває під особливою опікою вищих сил. Атанасій, що воскрес після дводенної смерті, в „Патерикові” повчає ченців, щоб вони

корилися ігуменіві, молились покровителям монастиря і дбали про похорон у печерах. Косов, спростивши виклад напоумлення, подає тут і аргумент: "... Ustawicznie Naświętsza Panna y święci Pátronowie tych Pieczar Antonius y Theodozyus za nimi, y za mieyscem tym y lego Mieszkańcami gorąco modlą". На берегах: „Położenie w Pieczárách śś. pożyteczne” (стор. 145).

Акцентування особливої ролі Печерського монастиря має старе походження. З ним в'яжеться думка керівників його про те, що монастир здавна мав право на непідлеглість місцевій церковній владі. В “Paterikon-і” наведений заповіт Теодосія, виголошений ним перед смертю князеві Святославу:

„Niech Cerkwią Pieczárską, ani Archiepiskop, ani ktokołwiek od Cleru świętey Sophiey władnie, tylo ty Xiążę, y następcy twoi” (стор. 47).

Як відомо, такий заповіт належить і 2 Кас. ред. „Патерика”. Проф. Д. І. Абрамович появу його відносить до другої половини 12 століття, до часів загостреної боротьби між Печерським монастирем і київською митрополією²⁸). Уявлення про Києво-Печерський монастир як місце в релігійному відношенні виняткове походить таким чином від доби Київської Русі. С. Косов лише спрощує і загострює висновок.

Підводячи підсумки оглядові “Paterikon-a”, можемо констатувати:

В основі „Paterikon-a” лежить 2 Касіянівська редакція „Києво-Печерського Патерика” 1462 р. В „Paterikon” з неясних для нас причин не ввійшло життя Марка Печерника і кілька епізодів із інших житій, зокрема з житій Агапіта і Мойсея Угринина.

В “Paterikon-і” супроти 2 Касіянівської редакції істотно порушений порядок розміщення циклів житій, а також житій у межах циклів; окремі життя виділені із складу більших повістей, при чому для Косова не мало значення збереження окремих новель за їх авторами. Композиційні зміни дають підставу досліджувати далі, чи не користався Косов одночасно також і іншими редакціями „Києво-Печерського Патерика” або примірником ред. 1462 р. з іншим порядком сторінок, але це питання вимагає окремого розгляду, в нинішніх умовах користування джерелами неможливого. Подекуди Косов корегує хронологію супроти 2 Касіянівської редакції, а також робить невеликі відхилення в дрібних означеннях (зокрема імен і чисел).

С. Косов користується, крім того, літописними джерелами, як „Повістю временних літ” (літописом „Нестора”), так і поль-

ськими хроніками, подаючи не раз посилання на літописців і вводячи, як виняток, літописне оповідання в житіє Матвія Прозорливого. С. Косов, здебільшого дуже точно користуючись сюжетними схемами із „Києво-Печерського Патерика” ред. 1462 р., раз-у-раз модернізує текст, зокрема, насичуючи його сучасною йому барокковою фразеологією повістевой і церковної літератури й підкреслюючи елемент повчальний.

“Paterikon” має новий супроти попередніх редакцій „Патерика” полемічно скерований широкий вступ і супроводиться короткими церковно-історичними відомостями про православних митрополитів київських.

Однак, при всіх цих змінах, “Paterikon” С. Косова, безсумнівно, є однією з пізніших редакцій „Києво-Печерського Патерика” і, поряд із кількома іншими пам’ятками, безпосередньо переносить у письменство 17 століття літературну традицію доби Київської Русі, даючи право говорити про безперервний — від 11 століття й через бароккову добу 17-18 століть — процес розвитку української літератури.

**
*

A summary of this paper was published in the Proceedings of the Philological Section of the Shevchenko Scientific Society, Vol. II., 1955.

ПРИМІТКИ

1) В. Истрин, „Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11-13 вв.)”, Петроград 1922, стор. IX.

2) Там же.

3) Там же, стор. 40.

4) Там же, стор. 42.

5) Том 5, Держ. В-во України, Київ 1926, стор. 159-162.

6) Н. Гудзий. „Литература Киевской Руси в истории братских литератур”. Збірник „Русско-украинские литературные связи”. Москва, 1951, ст. 62—74. Та сама стаття в збірнику „Російсько-українське літературне єднання”, випуск I, Київ 1953, стор. 43-76.

7) А. Белецкий, С. Маслов, С. Шаховский. „Украинская литература”. „Большая Советская Энциклопедия”, 55, Москва 1947, а також „Історія української літератури” (том I, Київ 1954), видана Інститутом Літератури ім. Шевченка АН УРСР, зокрема розділи I-III частини I.

*) Тут і далі точно зберігаємо спосіб письма, прийнятий в „Paterikon-і”.

8) Мабуть, звідси у Лазаря Барановича в „Zywoty świętych” 1670 р. у вірші „O świętych oysach Pieczarskich, o pieczarach Kijowskich” (стор. 385-386) порівняння Антонія з сонцем, Теодосія — з місяцем, інших отців — із зірками.

9) У книзі В. Яковлева „Древнекиевские религиозные сказания”, Варшава 1875, стор. 64, чомусь ці дві статті названі в оберненому порядку.

10) „Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук”, том 2, Спб. 1897, стор. 795-844.

11) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930 (1931), стор. 20.

12) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, стор. 13.

13) У зв'язку з цими переставленнями виникає питання, чи не було у Косова примірника з дещо іншим порядком сторінок супроти відомого рукопису 2 Кас. ред.

14) Пор.: „...Видѣ обиходяща бѣса, въ образѣ ляха, в людѣ, и носяща в припольѣ цвѣтокъ, иже глаголется лѣпокъ. И обиходя подлѣ братью, взимая из лона лѣпокъ, варжаше на кого любо”. „Повесть временных лет”, I. М.-Л. 1950, стор. 126 (за Лавр. сп.).

15) „Повесть временных лет”, I. М.-Л. 1950, стор. 127 (за Лаврент. сп.).

16) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 147-148.

17) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 113.

18) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 111.

19) Пізніше до неї звернувся і Лазар Баранович у книзі „Zywoty świętych”, 1670 р., подавши віршовану переробку цієї повісти. До неї ж удався й св. Дмитро Туптало, автор „Четїїх Міней”, але він користувався московським виданням 1681 року, як це довів проф. Д. Абрамович („Повесть о Варлааме и Иоасафе в Четых Минеях Дмитрия Ростовского”. „Ювіл. збірн. на пошану М. Грушевського”, 1928, т. 2. К., стор. 237-240).

20) Про те, що багато неправославних цікавилися Києво-Печерською Лаврою і мощами, які в ній спочивали, добре видно з „Тератургімі” А. Кальнофойського (стор. 114, 158, 178, 206, 214, 238, 288) і з записів митрополита Петра Могили, опублікованих в „Архиве Юго-Западной России”, т. 7.

21) М. Грушевський, „Історія української літератури”, 5, ДВУ, 1926, стор. 9-25.

22) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 171.

23) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 138-139.

24) Проф. Дм. Чижевський в кн. „Історія української літератури”, 2. Прага 1942, подає огляд основних жанрів, застосовуваних в цьому стилі, повертаючись до цього питання і в ряді інших творів. Як бароккові розглядає численні явища в українській літературі 17 ст. і акад. О. Білецький в „Литературной Энциклопедии” („Украинская литература”), 11, Москва 1940, в „Большой Советской Энциклопедии” („Украинская литература”) т. 55, М. 1947, в „Хрестоматії давньої української літератури”, К. 1949, та ін.

25) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, стор. 131.

26) Про інші засоби зацікавлення в барокковій літературі, хоча там ідеться про проповідь, див. Дм. Чижевський. „Історія української літератури”, 2. Прага 1942, стор. 103, 107 та ін.

27) Д. Абрамович, „Киево-Печерський Патерик”, К. 1930, стор. 131.

28) „Исследование о Киево-Печерском Патерике как ист.-лит. памятнике”, СПб 1902, стор. 77.

ПРАУКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

Рік 1932-гий здогадно являтиметься зворотною точкою у ділянці театрознавства. Цього то року один із найкращих німецьких театрознавців, професор Театрознавчого Відділу Університету в Мюнхені, д-р Артур Кучер, у своїй глибокій праці „Елементи театру”¹⁾, видвигнув те, за чим надаремно шукали дослідники театру: основні елементи театру. Кучер сміливо й рішуче своїми твердженнями відмежував театрознавство від інших ділянок творчости, даючи почин новому напрямкові, напрямкові опертому на наукових основах.

Театрознавство у Західній Європі уже довго старалось стати самостійною науковою дисципліною, та, на жаль, усі спроби не зуміли відокремити історії театру від інших дисциплін, чи то літератури (драма), чи малярства (сцена)²⁾. Театрознавчі дослідди поодиноких епох історії театру, чи навіть спеціальні праці із цієї ділянки³⁾, ніяк не могли вийти на шлях усамостійнення театрознавства, як наукової дисципліни й тому й не диво, що такої міри дослідник театру, як Макс Герман у своїй праці про театр Середньовіччя і Ренесансу⁴⁾ признається, що „wir haben den Wunsch, und zwar den berechtigten Wunsch eine theatergeschichtliche Wissenschaft zu besitzen, wir besitzen sie aber noch ganz und gar nicht. Ja, wir wissen noch nicht einmal die Aufgaben der kuenftigen Wissenschaft gebuehrend abzugrenzen”.

Не краще було й в нас, на Слов'янському Сході Європи, Тихонравов⁵⁾, згадуючи про драматичний характер народних празників і ігор, стверджує, що „далекі початки театральних вистав були всюди однакові: народна драма виростає і виділюється в самостійне тіло із цієї епічної поезії, яка держиться мовними переданнями народу. Ось форма загадки, питання і відповіді, вона є так близька діялогові, що з неї може легко виникнути невеличка народна драма. Значить, форми загадки вносять в епічну поезію драматичний елемент”. І Тихонравов обговорюючи (для прикладу) старі німецькі м'ясопустні п'єси *Fastnachtspiele*, твердить, що це „низка драматизованих загадок”, тобто виходить, що загадки мають драматичний елемент, але п'єси *Fastnachtspiele* — це драматизовані загадки. Хіба ж

треба те, що має в собі драматичний елемент, ще драматизувати й як в такому випадку означити цього роду процес?

Ця плутанина в термінах „драматичний” і „сценічний”, цей брак диференціації поетичних видів помстився не тільки на старій школі літературознавців м. ст., але й мститься до сьогодні. В новішій праці проф. А. Белецького „Старинный театр в России”⁶⁾, як твердять рецензенти — „помітне недостатне заглиблення в царині загального процесу, в розгляді української обрядовості з боку її драматичних моментів... цілковита безпорадність з методологічного боку”...

Не менша плутанина в поняттях „драми”, „драматичности” чи „драматургії” з одного боку, а театром, сценою чи „сценічністю” з другого боку існує серед українських літературознавців. Поминаючи старі погляди О. Огоновського⁷⁾ чи авторів шкільних підручників, як О. Барвінський, з новіших А. Шамрая⁸⁾, М. Зерова⁹⁾, В. Коряка¹⁰⁾ і ін., ні С. Єфремов¹¹⁾, ні М. Возняк¹²⁾ драматичного письменства від літератури не відрізняють, а про початки театру, йдучи втертими шляхами своїх попередників, повторюють про „зародки драматичних елементів в українських людських обрядах”.

Годі сказати, щоб серед українських літературознавців не було зацікавлення драмою чи театром. І. Франко ще в 1894 р. починає свої „історичні обриси” (недокінчені) про „Русько-український театр”¹³⁾ та пише їх виключно під аспектом історії літератури театру. Правда, Франко у передмові заявляє, що він „не силувався написати вповні наукову історію нашого театру” а тільки дає „загальний нарис, скелет такої історії”. Але і Франко обмежує минуле історії нашого театру до „зародків”: „коли загальним виразом „драма” обіймемо певну історію не тільки висказану словом, але також виражену дійством, то мусимо признати, що народ наш (як майже всякий другий) від непам’ятних часів мав у своїх обрядах і звичаях багаті зародки драми”.

Знову ж М. Возняк у своїх численних працях із ділянки драми дає тільки виключно матеріяли до історії драми, натомість до історії театру не вносить нічого нового.

Щойно 20-ті роки нашого сторіччя кидають деякі проблески в напрямі розсліду історії театру. В цьому чималі заслуги у своїх працях поклав відомий театролог П. Рулін, який в численних працях, рецензіях, замітках і статтях добивався — на жаль надаремне — точного з’ясування завдань історії та історика театру¹⁴⁾.

Де ж отже шукати початків українського театру? Найлегше починати з готового, тобто, почати історію українського театру шкільною драмою. І такі літературознавці, як М. Возняк чи В. Резанов (за Морозовим, Тихонравовим і ін.) повторяють, що хоч „в українській традиційній літературі, в українських народних обрядах, піснях до танцю, віруваннях, тощо, були своєрідні зародки української драми, їх не підхопила стара українська драма й Православна Українська Церква” — застерігається Возняк¹⁵) — „не прийшла їм в поміч зі своїм Богослуженням, як це було з середвіковою драмою в Зах. Європі. Таким робом — твердить Возняк — лишилося на Україні місце для третього чинника, що починав звичайно старий театр, а саме для шкільної драми, дати початок українській драматичній літературі”.

Це твердження Возняка, мовляв, шкільна драма дала початок українській драматичній літературі, не перешкоджує йому твердити, що ще в дохристиянських часах в широкому крузі народних обрядів „усе приймало драматичну форму, скрізь поставив поділ роль... діалог... солісти... хор... жвава акція. До деяких пісенних обрядів примішувалося ще в додатку перебирання поодиноких осіб у шкуру звірів, важливе з того погляду, що заступало театральні костюми й закінчувало їх драматичний характер”. Що більше, Возняк (зовсім правильно в цьому випадку) твердить, що „наше весілля... (подібне) до старовинних класичних містерій або трагедій Софокла з їх хорами, строфами й антистрофами” — й мимо всього для Возняка це тільки „зародки”, бо такі „із Зах. Європи прийшли на Україну готові початки українського театру, а не витворилися на місцевім ґрунті”. Значить, ні театральні костюми, що „закінчували драматичний характер”, ні поділ роль, ні діалог, ні солісти, ні хор, ні врешті „жвава” акція, на думку Возняка, до початків театру не належать.

Цей — на нашу думку — фальшивий шлях наших літературознавців — історію українського театру чи драми, зробив підвідділом історії літератури і вбгав її в періодизацію історії літератури. Правда, були в цьому напрямку й нечисленні виїмки: О. Барвінський у своїм підручнику історії української літератури¹⁶) шкільну драму зве — дуже правильно на нашу думку — „другостепенною формацією драматичного письменства”.

Одначе, щойно М. Грушевський у своїй капітальній праці „Історія Української Літератури” відчинив ворота в історію українського театру. Грушевський перший, обговорюючи на сторінках своєї праці основні елементи театру, тобто ритм,

танок, і згодом драматичну дію, поклав підвалини під історію українського театру, так, як це зробив Артур Кучер під історію театру взагалі.

Кучер обоснував основні елементи театру у згаданому творі ось як: „*der Tanz ist die Urzelle des Theaters, er ist eine einfachste und aelteste Form. Der Tanz ist die Urzelle des Mimus und des Dramas—der Taenzer ist der Vater des Mimen — und des Schauspielers*”. Що більше — Кучер твердить, що „*niemand hat die Schauspielkunst und das Drama erfunden, das war ueberhaupt nicht noetig, weil beide mit den Menschen und ihrer Kultur gewachsen sind aus urtuemlichen Anfaengen*”¹⁷).

Щоб пізнати праелементи театру — твердить дальше Кучер — не починаймо ні від режисера, ні від актора, ні від письменника, ні від сцени. Це все пізніші наверствування. Найпримітивнішою, найстаршою рушійною силою форми театру, це міміка, як мистецький вияв тіла. Ніякого театру й ніякої драми не можна собі уявити, ні теоретично, ні практично без міміки. А за тим іде малювання тіла, маска, костюм. Всі ці квіти, гірлянди, пера, мушлі, шкури — це ніщо інше, як неодмінний і постійний театральний реквізит, щоб приховати свою індивідуальність, а представити чужу¹⁸).

Значить, на думку Кучера, праклітиною театру є танок, а знову ж найстаршою, первісною формою театру й драми є міміка. До цих двох елементів Кучер долучує третю рису: костюм. Міжтим, М. Грушевський, обговорюючи на сторінках згаданої Історії Укр. Літератури генезу танку, йде ще дальше¹⁹): в генезі танку він добачує утилітарно-естетичні мотиви й тим він пояснює елемент краси, який сильно виступає напр. в примітивній техніці. На думку Грушевського — „це продукт свобідної творчости. Свобідна творчість неминуче підлягає мистецьким нахилам. Це глибоко заложений — пише Грушевський — у фізичних прикметах природи, тільки ясно неусвідомлений закон симетрії, ритму й гармонії, який виступає перед нами у свобідних комбінаціях не тільки органічної, але навіть і неорганічної матерії”.

„Таким чином — твердить Грушевський — ритмічно-симетричний гармонійний характер, що його ми спостерігаємо від перших років людської творчости, лежить в самих її основних законах. Ритм просторонній і ритм часовий (ритм в просторі й ритм в руху) проймає цю творчість. Проявляється він в естетичних прикметах матеріяльних її продуктів (початки пластичного мистецтва) так і в процесі творчости, в ритмі творчої пра-

ці, творчої діяльності, у виладуванні фізичної і психічної енергії. І воно ж, кінець-кінців, переходить в такі форми мистецтва, як ритм фізичного руху (танок, пантоміма, драматична гра), як ритм голосу й звуку інструментального (спів, музика) і врешті з розвитком артикулованої мови — ритм людського слова, тобто словесне мистецтво в широкому значенні цього слова”.

Як бачимо, твердження Грушевського, покриваються повністю з твердженням Кучера: „закон ритму й гармонії”, кажучи словами Грушевського, це ніщо інше як „мистецький вияв тіла в танку”, цій праклітині театру, згідно з твердженням Кучера.

І коли під цим кутом наświetлення ми підійдемо до історії українського театру, то побачимо, що 1) початки українського театру й української драми сягають дохристиянських часів і прибираючи на рості й силі, не втрачають своїх основних елементів, 2) ці початки, чи згодом ріст, не є ніякими „зародками”, а самостійним театром у повному значенні цього слова, 3) не є вірним твердженням, наче б то Українська Церква (як це твердить М. Возняк) не допомогла розвитку українського театру чи української драми, а навпаки, в рямцях обряду Української Церкви створився своєрідний літургійний театр, літургійна дія, незвичайно оригінальний прояв не театру в церкві — як це було у латинському світі — а церкви в театрі, 4) що основні елементи українського театру із дохристиянських часів доховались досьогодні у нашому т. зв. побутовому театрі й тому виключений здогад, наче б то початки українського театру чи української драми розвинулися під впливом Захід. Європи й як вислід цього 5) не виключене, з уваги на територію України, як на прабатьківчину слов'ян, що саме на Україні, цій скарбниці найбагатшого фольклору постали початки праслов'янського театру*).

Врешті, дослідники слов'янського театру й драми, як Ф. Вольман чи К. Люцерна, виключають твердження, наче б то слов'янський театр постав під впливом зах.-евр. театру. Люцерна твердить просто, що так як „aus dem Mythos ist das griechische Drama entstanden, aus Literatur u. Gesellschaftskult das der Franzosen, aus Sage und Geschichte das englische u. das deutsche” — так „das suedslavische Nationaldrama entwickelt sich aus der Ballade²⁰). І ми теж сміємо твердити, що матір'ю українського театру, української драми, є українські народні обряди.

Ще у сиву давнину — як ми це ствердили у своїх дослідках — існував на Україні первісний, погансько-християнський (хри-

стіянський з уваги на пізнішу адаптацію) театр, театр, який був витвором і власністю, в якому брав участь і на якого видовище дивився неолітичний український хлібороб. Цей театр — це наші веснянки, колядки, обряд „Купала”, сбряд весілля і ін. Що більше, коли приглянемося ближче праклітинам театру, захованим у нашій народній творчості, то побачимо, що відповідно до свого народнього календаря, український хлібороб мав свій театр, в якому відбувалися вистави постійно весною-літом і осінню-зимою.

Щоб дати тільки коротенький нарис т. зв. весняного театру, ми у своїх дослідах, розглядаючи веснянки й гагілки з театральнo-сценічного боку*), дійшли до висновку, що веснянки це не тільки велика п'еса (з однією основною тематикою і безліччю побічних), вісью якої ювається мистецький вислів тіла враз із словом, піснею, але ця п'еса, найпримітивніша, первісна, йшла в різних місцях на так само улаштованих місцях, з цими самими реквізитами, в таких же уборах-костюмах, з так само розпланованими ситуаціями й в тому самому часі. А коли усвідомимо собі, що одним з основних елементів сцени є умовність місця, ця т. зв. сценічна рампа, то находимо її в одному з архаїчних хороводів, т. зв. кривому танцю: три колики забиті в землю у виді трикутника. У хороводах „Володар” чи „Король” маємо уже хоролий діалог, незвичайно влучне мімічне виконання завданої ролі (пантоміма, „дрова вози”)²¹). Граціозною, єдиною у своїм роді мімічною картинкою, являється хоровід „Білоданчик”, підчас якого хор співає а одна дівчина, яка сидить підчас співу мовчки, мімічно ілюструє все те, що дівчата співають: вдає, що пливе по Дунайчику, пригладжує волосся, миє обличчя, натягає черевики й т. ін. Є картини багаті в акцію, як напр. „Просо”, що до змісту якого стверджено, що походить з домонгольських часів (Алферов і Грузинській)²²), чи „Ворон” (уже з мізансценами), що являються повністю закінченими одноактівками.

Знову ж у літньому театрі русалії²³) — це підложжя, на якому відбувалася величня феерія-видовище „Купало”. Незалежно від релігійного підложжя, обряд „Купало” можна назвати першою сюжетною драмою взагалі²⁴), яка на розвиток українського театру у дальшому мала великий вплив²⁵). В „Купало” находимо не тільки усі ці театральні елементи, що ми їх поодинокно бачили в картинах веснянок, але тут маємо до діла уже з театром у правдивому значенню цього слова, з публікою

і глядачами. Акція „Купало”, основою якої являються пісні, кружляє біля суті життя українського хлібороба в його найбільш різноманітних проявах, себто одружіння, щасливе чи нещасливе життя, невдоволення з кохання, розлука. І вся тенденція в „Купало” це прямування до добробуту в родинному оточенні, щасливе кохання, як основа родинного (духового) добробуту, врожай та достаток у хазяйстві, як основа матеріального добробуту. І тут маємо до діла з інтригою: є один персонаж, поза сценою, який кермує цілою акцією: відьма, ворог цього добробуту. Щоб протиставитись цьому персонажеві поза сценою, на сцені виводиться найсильніші живла природи: землю, вогонь і воду. „Купало” з візуально-театрального боку є незвичайно кольористичною драмою. Вміло підібрана гра світлотіней, палення і топлення гільця, нічні процесії із смолоскипами — все це дає прекрасний сценічний ефект.

А щоб зрозуміти, чому наш український обряд весілля являється повновартісною народною драмою (як на це врешті й погоджуються усі літературознавці), треба коротко згадати про зимовий театр, чи радше про репертуар його, колядки й щедрівки.

Українські колядки, ці українські Веди, як їх назвав Драгоманів²⁶), в змісті яких можна досліджувати відтінки релігійних ідей від найдавніших часів до найновіших, уже справедливо звернули увагу О. Весоловського, що це, мовляв, неначе пісні, в яких в попсованому виді передаються риси різдвяної драми, що її представляють ті, що ходять з вертепом і звіздою²⁷). З театрального боку це своєрідний рід одноактових п'єс у трьох відслонах і займають вони клинове місце між „Купалом”, тобто закінченою уже формою дохристиянського театру й зовсім іншим — по формі й по змісті — княжим театром.

Стверджено вже безспірно²⁸), що колядки у цілій своїй величі й красі заховались тільки на Україні й це завдяки нашій Східній Церкві, підчас коли у західніх слов'ян вони щезли й є тільки нового походження. Але з колядками історія українського театру входить у фазу т. зв. магії слова. Дух уяви примітивної людини був мітичний і магічний, а колядки по своїй генезі, це первісні магичні формули, де заклинач є актором, бо підчас заклинання він грає ролю або майбутнього „я”, або вищої сили. (Тут треба відрізнити заклинання типу бажань, які схоронилися у нашому щоденному життю по сьогодні).

Найкраще заховалась сценічна форма колядок у гуцулів²⁹) (з уваги на географічне положення). Тут ми маємо до діла уже

зі сценічним ансамблем, який відбуває свої проби-репетиції. Головний актор, герой, на зразок „Choregoi” зветься береза, (Грушевський обговорюючи гуцульські колядки, згадує, що „брезая” — по-болгарськи „маска”, а румунське „бреза” = замаскований, тобто колись герой був замаскований, мав маску, є спеціальні ролі „носіельників”, танцюристів-„плесанників”, є і власні орхестранти. Колядка, як одноактівка, має пролог і епілог, всі ж колядки збудовані ідентично: пролог починається одним танком, який переходить у другий, що закінчується т. зв. підвіконною колядкою. Епілог лучиться обрядовим танком з т. зв. подякою і переходить на подвір'я у звичайний танок.

І тут ми стрічаємося з дивною — на вид — неконсеквенцією: колядники є вістунами щастя, добробуту, найвищого оптимізму, в колядках бачимо ідеальні, вмисно гіперболізовані образи багатства, слави чи величі хазяїна чи сім'ї його. Колядки є піснями перемоги життя і... існують колядки для померших³⁰).

Є це явище дуже цікаве й немає сумніву, що походження колядок для померших є твором багато пізнішим. Але саме тут є зв'язок з т. зв. літургічною дією, літургічним театром.

Колядки й щедрівки вносять в початки театру ще один новий елемент: маски³¹). До недавніх ще часів колядники на Україні ходили з козою, кобилою чи медведем, а деякі з колядників перебиралися за жінок.

Так ось ми бачимо, що цілий дохристиянський, первісний театральний сезон українського хлібороба, був так гармонійно збудований, як гармонійно створила йому життя українська природа. Ми не бачимо ніяких заломань чи недотягнень, ніяких скоків чи натягувань. Театр розвивається природньо, несилувано: Гагілки, легкі, різноколірні, повні весняного пробудження, творять малі образки-картинки, які зливаються в одну могутню п'єсу пробудженого весною життя. І в тому захопленні маленький дзвінок остороги: треба підготувитись до поважного співжиття з демонами оточуючої нас природи. В літньому театрі йдуть приготування до драми „Купало”. Життя ж природи йде вперед, мистецтво, щоб не залишитись позаду, мусить іти з нею: знову легкий, несилуваний перехід (обжинки), щоб у твердих, неначе морозом скованих формах колядок, виявити величання і з магічною силою побажати на майбутній достаток і гармонію життя.

Ця гармонія співжиття з природою, гармонійне театральносценічне схоплення найважливіших проявів життєвого бігу українського хлібороба, мусіло найти свій завершений вислів у но-

вій драматично-сценічній формі — весіллю. Весілля — це справді величня драма народного театру, яка навіть ще досьогодні не втратила своєї вартости та мала великий вплив як в українській, так і в чужих літературах³²). Весілля це свято не тільки двох родів чи двох статей, але з весіллям в'яжуться усе, що найцінніше в народі: діти, достаток, сила роду³³).

Та міжтим, коли дохристиянський театр створив український хлібороб силою свого, вродженого йому, драматичного таланту й усі свої, чи то взаїмовідношення чи відношення до оточуючих його демонів природи, усі свої пристрасти, почування і настрої вдягнув у мистецьку, сценічну форму й в цьому мистецькому царстві жив сам і користав з нього — побіч цього, у висліді державно-соціальних обставин, творився новий розділ в історії українського театру — княжий театр.

Княжий театр, театр княжих часів, це окремий розділ першої доби історії українського театру. Незалежно від того, що елементи дохристиянського театру рівнобіжно діють серед широких мас хліборобської України, хоч частинно у розбитому виді, тобто, або відкинені християнством, або адоптовані ним, або просто у т. зв. двоєвір'ю, щоб врешті вилитись у повному зміслі слова „народний театр” (обряд весілля) — театр княжих часів, який був естрадним театром, мав за основу два елементи: речитатив і величання у музичному супроводі гудців, свирців і ін.³⁴). (Скоморохів не беремо до уваги, бо це були весельчаки, жонглери, сьогоднішні комедіанти).

Княжий театр розвинувся з лицарської пісні; репертуаром його були драматичні поеми і, як ствердив Грушевський, усі ці поеми були „витвором київської школи того часу, бо всі пам'ятки (того часу) мають певну формальну схожість”³⁵). Коли ми з боку речитативу глянемо на такі величні пам'ятки нашого минулого, як „Слово о полку” чи „Слово Адама” або, для прикладу, коли візьмемо ритміку рефренів панегірика кн. Романові Галицькому, що його уривок заховав нам Галицько-Волинський Літопис:

...устремил бо ся бяше на погания
яко і лев —
сердит же бисть
яко і рись —
і губяше я
яко і коркодил —
і прехожаше землю їх
яко і орел —
храбр бо бі
яко і тур —

і порівняємо із тодішнім візантійським театром профанів³⁶), то побачимо, що тематично, княжий театр придбав нові сюжети й нові мотиви, дав почин і сценічно оформив монолог, але основна суть залишилася та сама: коли в дохристиянській добі український хлібороб у гагілках-веснянках величав весну й творчу силу природи, коли в „Купало” поклонявся живлам природи, коли в колядках магією слів величав своїх найближчих, в княжому театрі предметом величання став перший хлібороб і хазяїн української держави — князь.

Після упадку самостійної княжої держави бачимо цікаве явище: естрадний княжий театр (як і його репертуар, лицарська пісня) зникає, народні обряди, які є не зародком, але первісним театром, неначе ховаються у нетрях збірного життя населення (пригадаймо послання наших митрополитів і єпископів), а на першому плані бачимо літургічну дію, літургічний театр.

Тут слід зазначити, що під літургічною дією, літургічним театром, ми не розуміємо релігійного театру (кінець XVI ст.), як розумів це Франко. Ми беремо до уваги те, про що згадував Возняк, „драматичність”, „театральність візантійського Богослуження”³⁷). І ми хочемо тут ствердити, що коли після упадку української державности, Церква, силою факту, ставала одиноким прибіжищем і заборолом, то і її, кажучи словами Возняка, „драматичні, театральні Богослуження” зберегли український театр від цілковитого заникну й дали поштовх театрові нової доби.

Пригляньмося, якими шляхами це йшло: з театрального, сценічного боку у Богослуженнях ми вже не маємо першого основного театрального елемента: мистецького вияву тіла (*Ausdrucks-kunst des Koerpers*), залишилися тільки жести. Значить, літургічна дія обмежила міміку, цілковито усунула танок (в нашому обряді; в коптійському обряді процесії відбуваються при танках), але піднесла до найвищого ступня цей елемент, який у модерному театрі став головним, основним: слово. Коли ж слово в дохристиянському театрі базувалося на заскоченню, з'єднанню чи навіть обмані, в літургічній дії воно базується на вірі. І воно є або 1) передачею влади (свячення), або 2) виявом влади (освячення), або 3) прошенням.

Літургічна дія є статична, бо вона базується не на акції, а на слові; відтворення спомину акції (Служба Божа) діється при помочі слова.

Коли ми приглянемося улаштуванню Церкви в нашому, схід-

ньому, візантійсько-слов'янському обряді, то побачимо, скільки театральних елементів криє в собі зовнішня форма літургічної дії: сцена відділена від глядача (вживаю театральних термінів) іконостасом, докладно зазначене просценієм (місце діяків), гардероба, (захристія), прототип куртини (завіса, царські двері), згори розп'янувано (режисерія) де хто має стояти чи сидіти (єпископ), точно означені одяги, костюми, тощо.

А головною особою драматичної дії є Бог, Ісус Христос, сюжетом є ласка Божа, а об'єктом є людина.

З уваги на сюжет, літургічну дію можна поділити на дві групи: 1) вистави, в яких суб'єктом являється Ісус Христос, а об'єктом людина, сюжетом ласка Божа, 2) вистави, в яких суб'єктом і об'єктом являється Ісус Христос.

До першої групи належить Служба Божа, Вінчання і Похорон, до другої групи Воскресна Утренья, правдивий зразок драматично-театрального твору слов'янсько-візантійського Богослуження.

І ось перед нами питання: хоч загально прийнято, що початки українського театру це рік 1619, хоч в міжчасі була в нас і релігійна, шкільна драма, все це не удержалося, чи радше не дало поштовху до такого, ми б сказали навіть, спонтанного зриву специфічного для українців театрального видовища (що згодом дійшло аж до карикатури), яким був (і навіть ще й досьгодні є) т. зв. побутовий театр на Україні. Різні дослідники різно це пояснювали, різно мотивували, але, на нашу думку, незадовільно.

Лінія розвитку українського театру не росла виключно під якимсь чи чийсь впливом, не при допомозі якихсь „зародків”, а просто й нормально, маючи два головні джерела: 1) народні обряди, 2) обряд Української Церкви. До прийняття християнства лінія розвитку театру від первісних форм (танку) у гагілках, дійшла до магії слова (у колядках). З прийняттям християнства і української державности лінія розвитку розгалузилась: на княжий естрадний театр і літургічний театр, літургічну дію. Після упадку української державности народний, дохристиянський, чи радше назв'ям його погансько-християнський театр, притаївся, силою обставин і росту Церкви, серед народніх мас. Коли ж прийшло національне пробудження, то елементи праукраїнського театру з'єдналися в одно із театральною формою наших церковних обрядів і створився побутовий, етнографічний театр. Тільки цим (побіч, звичайно, і інших причин) можна пояснити

такий величезний ріст побутового театру з одного боку й такий величезний відгомін та реакцію у загалу з другого боку. Бо широкі маси перед очима мали літургічний театр і збережені в собі елементи праукраїнського театру. А коли в модерному театрі на чоло висунулось слово, то це не було ніякою новістю для історії українського театру: магію слова видвигнув наш нарід у „Купал-і” й колядках, а Церква перед віками усвятила його словами „в началі бі Слово”.

SUMMARY

The old Ukrainian theatre had two chief sources: 1. folk rites, 2. the rite of the Ukrainian Church. Before the acceptance of Christianity the line of development of the theatre had passed from the primitive forms (the dance) in the *hahilki* to the magic of the word (in the *koljadki*).

With the acceptance of Christianity and the strengthening of Ukrainian statehood the line of development split: into the princely stage theatre and the liturgical theatre, the liturgical action. After the fall of Ukrainian statehood, the folk, pre-Christian or rather pagan-Christian theatre was forced by circumstances and the growth of the Church to find shelter among the masses of the people. When the national reawakening came, the elements of the old Ukrainian theatre united with the theatrical form of our Church rites and developed into the genre, ethnographical theatre.

ПРИМІТКИ

1). A. Kutscher, *Grundriss der Theaterwissenschaft, I Teil, Die Elemente des Theaters*, Duesseldorf 1932. Про Кучера й його діяльність гл. *Deutsches Buehnen Jahrbuch, 1943 Berlin.*, про його театрознавчі досліді “*Fuer Artur Kutscher*”, ein Buch des Dankes. Duesseldorf 1938.

2). D'Ancona, *Origini del Teatro italiano* (Torino 1891), Parfait, *Histoire du Theatre francais*, Prutz, *Geschichte d. deutschen Theaters* (Berlin 1847).

3) Fleming, *Geschichte d. Jesuitentheaters* (Berlin 1923) J. Maassen, *Drama u. Theater der Humanistenschule* або Wickihaelder H., *Grundzuege zu einer Psychologie d. Theaters*, Zuerich 1926. пор. теж Fritz A. Ziel u. *Aufgabe d. Theatergeschichte, Literarische Werte* 1903, IV, 10. Першу езуїтську теорію театру подав Pontanus, *Institutiones poeticae*, Ingolstadt, 1594.

4). *Forschungen z. deutschen Theatergeschichte des Mittelalters u. Renaissance*, Berlin 1914, ст. 3.

5). „Начало русскаго театра”, Сочиненія П. Москва, 1898, ст. 52.

6). К. Копержинський в *Зап. Іст. Філ. Від. ВУАН*, кн. IV, ст. 254-257, К.

1924.; П. Рупін в Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. V. К. 1925. ст. 218.; М. Марковський в Зап. Іст. Філ. Від. кн. V. К. 1925. ст. 234-235 (Праця Белецького вийшла в Москві 1923 р.).

- 7). Історія літератури рускої, Львів 1887-1894.
- 8). Українська література, „Рух”, 1927.
- 9). „Нове Українське Письменство, „Слово” 1924.
- 10). Нарис історії української літератури, 1925.
- 11). Історія Українського Письменства, Вид. II, Ляйпціг, без року.
- 12). Історія української літератури, Львів 1920-1924.
- 13). М. Возняк, Нескінчена друком праця І. Франка з історії українського театру. Річник Українського Театрального Музею I, ВУАН, Київ 1930, ст. 41-75.

14). П. Рупін, Завдання історії українського театру. Річник Укр. Театр. Музею, а. в. ст. 9-40. Його ж: Студії з історії укр. театру, Зап. Істор. Філ. Відд. кн. V. 1925. ст. 207., рецензія на О. Кисіля „Шляхи розвитку укр. театру”, Зап. Істор. Філ. Відд. кн. II-III 1923, ст. 236., Проблеми драматургічної аналізи, „Література” I Збірник, ВУАН, Київ, 1928, ст. 228., Вивчення глядача „Культура й побут” 1926, ч. 25.

- 15). Історія Укр. Літ. III, ст. 163.
- 16). Львів, 1920-1921, I, стор. 234.
- 17). op. cit. ст. 38, 39, 53-54.
- 18). Пор. J. Gregor, *Das Buehnenkostuem in historischer, aesthetischer u. psychologischer Analyse*. Zuerich-Wien 1925. R. Balque, *Die Maske des Schauspielers*, Leipzig 1942.

19). op. cit. ст. 29-39.

*) Dr. Dirr A. *Die Ukraine Heimat der Indogermanen?* Sueddeutsch. Monatshefte, Februar 1924, ст. 193-196. — *Reallexikon der indogerm. Alter.* Kunde von O. Schroeder. Strassburg 1901. ст. 878. — Dr. Rohrbach P. *Die Ukraine als europ. Problem*, ст. 177-181.

*) Історія Українського Театру, яка незабаром повийтється друком у В-тві „Київ” у Філадельфії.

20). Camilla Luzerna. *Das Balladendrama der Suedslaven*, Leipzig 1923, ст. 5.

21). Грушевський, op. cit., 141-146. — Труды этнографическо-статистической экспедиции... П. П. Чубинского Спб, 1872 т. III — В. Гнатюк. Гаївки. Матеріяли до укр. етнології, т. XII. Львів, 1909.

22). Історія укр. культури, В. Радзикович, Письменство, ст. 278. Львів 1937.

23). В. Петров, З української обрядової поезії народньо-календарного циклу I-II. Русалії та Купалля. Укр. Наук. Інститут, Берлін, 1944.

24). Труды, op. cit. I, ст. 41 — В. Камінський, Свято Купала на Волинському Поліссі. Етнографіч. Вісник, кн. 5. Київ. 1927, ст. 11-23.

25). Пор. К. Тополі „Чари”, Н. Вахнянин опера „Купало” (вистав. в київ. опері 1928/29), М. Старицького „Ніч під Івана Купала”, М. Леонтович „Русалчин Великдень” і ін. — В москов. літературі: О. Вельтман „Свѣтославич” (роман 1835), П. Байській „Сказка о кладехъ” (роман 1830), В. Пассекъ і ін. — В польській літературі: O. Groza, *Hryć, dramat ukraiński w 5. aktach*, Wilno 1858. — R. Zmorski, „*Noc świętego Jana*”, — por. St. Zdziarski, *Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX w.* Warszawa 1901. ст. 377. — В. Гнатюк, Український фольклор у польських переробках, Етногр. Вісник, кн. 7. Київ 1928, ст. 156-157.

- 26). Розвідки М. Драгоманова про укр. народню словесність і письменство. т. I. Львів 1899.
- 27). Спб. Вѣдомости 1875. Но. 278. гл. више.
- 28). P. Sałaman, Obrzęd kołedowania u Słowian i u Rumunów. Kraków 1933 ст. 266. Досліди Карамана виказали помилку Грушевського (1 ст. 148). — В. Гнатюк, Колядки й щедрівки. Етнограф. Збірник т. XXXV, ч. 1. Львів 1914.
- 29). Етнограф. Збірник, тт. XXXV і XXXVI.
- 30). Грушев., *op. cit.* — Сагаман *op. cit.*, ст. 153., Гнатюк II, ст. 268.
- 31). V. F. Rziḡa, Неизданныя сочинения М. Грека, *Byzantinoslavica*, *Rocnik VI*, Прага 1935-36, ст. 105-108.
- 32). Пор. Д. Антонович, Триста років українського театру, Прага 1925. ст. 186.
- 33). Хв. Вовк, Студії з української етнографії та антропології, Прага (без року), Матеріяли до укр. етнології, т. VIII — Abraham W. Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskiem, Lwów 1925, Е. Кагаров, Що визначають деякі українські весільні обряди, Етнограф. Вісник, УАН, Київ 1926, ст. 27. С. Цветко, Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнанні з українським, Етнографічний Вісник, кн. 6. Київ 1928, ст. 1-15.
- 34). Dr. L. Niederle, *Slovenske Starozitnosti*, Dil III, sv. I, Praha 1921 ст. 707-726.
- 35). Грушев. *op. cit.* II. ст. 166-231.
- 36). G. J. Theocharides, *Beitraege zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im IV u. V Jhr.*, *Byzantinische Zeitschrift* 1942, B. 42, 1, 212.
- 37). Історія укр. літ., *op. cit.* III, ст. 154-155.

Кость Кисілевський

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСНОГО ПИТАННЯ

Спроба синтези

Початки правописного питання

Українське правописне питання розвинулося впродовж XIX і XX ст., але початки його в'яжуться вже з першими починами культурного життя на Україні. Між причинами, що започаткували це явище, важне місце займають недостачі кирилиці, прийнятої з Болгарії для книжкової мови¹).

Хоч кирилицька азбука складалась із 38 букв, та проте не годилась вона вповні для українських звуків. Деякі букви зберігалися в ній тільки для традиції, втративши своє первісне значення, напр., юси; омега. Їх місце заступили згодом: я, оу, ю, о. Деякі букви мали на Україні дещо інше значення, як у Болгарії, напр. Ъ, Ы, И, Е, Г. Для чужих звуків, або чисел уживано чужих букв: ксі, псі, Ө, V, дзело. Звук і мав забагато букв: і, і̇, и, ъ; подібно у=У, ОУ; о=о, омега. Зате г означало від кінця XIV ст. г або ґ та щойно з того часу ґ мало форму кг, а від XVII ст. г.

Негативною особливістю кирилиці була недостача самостійних букв для означування йотації та окремих для паліталізації, бо ю, я, є, ъ, мали подвійні значення. Після приголосних уживано для означення паліталізації також ь, або каблучка над рядком у виді знака ъ.

Недостачі кирилиці перейшли до скоропису, що його вживано в грамотах і листуванні з XV ст.

Однак вже в XI — XIV ст. писарі зраджують у помилках вплив чужої мови, що спровола опановує графіку й правопис. З помилок твориться немов окрема народна система правопису, якої риси проявляються в пам'ятках. Ось вони: 1) И замість Ъ, 2) И замість Ы, 3) здвоєння приголосних у віддієслівних іменниках (облишьшие), 4) х міняється з г (ходъ, замість годъ; слугъ замість слухъ, 5) часто пропускаються ъ, ь, або міняються з О, Е; 6) жч замість жд у західніх пам'ятках²).

Великий вплив на українських писарів мали інші правописні системи, що спричинювали часто безладдя. Спершу (XII ст.)

поширювалися в книжках південнослов'янські графічні і правописні звички (Е замість Ъ, Ъ замість Е, що втиснулись туди дорогою через Волощину із східної Болгарії; згодом (XIV — XV ст.) великий вплив на графіку і правопис книг мають реформи болгарського патріярха Евфимія та граматика Константина з Костенец. Обидва працювали над зближенням церковних книг до грецьких і радили зберігати грецькі знаки придиху й наголоси, вживати грецьких букв у грецьких словах, відрізнити Ъ від Е; О від Ъ; ЪІ від И... Зате не відрізняли Ъ від Ъ³).

Південнослов'янській звичці писати Е замість Ъ відповідав найкраще білоруський офіційний правопис, що від XIV ст. був у вживанні в канцелярії Литовсько-руського князівства. Через Скоринині переклади поширюється та правописна мода на українське письменство. „Пересопницька Євангелія” з 1556 р., „Житомирська Євангелія” з 1571 р., учительні євангелії, грамоти та листи проявляють також мінянку ь з ъ, пропущення йотації (напр. твоа), плутають Ъ, О, наголоси, придихи і знаки на початку й кінці слів⁴).

Таке плутання викликало потребу модифікації правописних правил, що її підняли вперше граматика на кінці XVI ст.

Перші спроби правописних правил

В граматиці Адама Богорича написаній в латинській мові 1584 р. та в граматиках, зладжених на основі перекладу з грецької на староболгарську мову Івана, болгарського ексарха, під заголовком „О осми частяхъ слова” — стрічаємо перші спроби правописних правил. В „Адельфотесі” 1591 р., в граматиці Лаврентія Зизанія (Вильно 1596 р.) маємо вже цілий розділ про „ОРӨОГРАФІЮ”, в якому подається найважливіші відомості про звуки й букви нової книжкової мови, що мала бути містком між старослов'янською та народною. Зизаній подає навіть дефініцію й завдання правопису: орфографія єсть, вѣденіе писмена правописати В іншому місці: орфографія єсть первая часть грамматики, которая насъ оучить абысмо каждое писмо на его мѣсци писали. Наслідуючи болгарські оригінали, він доручає розрізнити ы — и, омега — о; вилічує 37 букв, а між ними грецькі. В останній частині поміщує канони орфографії, що займаються вживанням букв⁵).

Одначе ці спроби правописних правил не мали великого впливу на писарів, бо авторитет їх авторів не був великий. Безладдя ширилось даліше; підсилювала його також школа.

Щойно Мелетій Смотрицький зумів закріпити норми книжкової мови й її провопису своєю граматикою (Єв'є 1618). Вона стала основним посібником у школі серед східних і південних слов'ян, трохи не на цілі два століття. Її численні перевидання (1629 — Вильно; 1648, 1721 — Москва; 1723 — перерібка; 1731, 1755 для сербів і болгар, 1621, 1638 — для вжитку молоді) та букварі, на ній основані, поширили знання книжкової мови в цілій Слов'янщині⁶).

В цій граматиці є також окремих розділ про орфографію, в якому автор обговорює звуки і букви книжкової мови, що її називає слов'янською. Він робить різницю між ъ — ь, — замічуючи, що ъ, дебѣлое, ь-же тонкое окончаніе творять; між ы — и, ѣ — и, Е — Є; впроваджує г, викидає дзело⁷).

Правописні правила Смотрицького торкнулися суттєвих звичок українських писарів і поборили безладдя, але зате здержали надовго розвиток народної стихії. Прийняли їх здебільшого Копієвич, Ломоносов, Мразович та галичанин Іван Могильницький, що на початку XIX ст. написав граматику книжкової мови, але не видрукував її.

Норми Смотрицького, що на них основано кириличні букварі, перетривали серед загалу українського громадянства ще довго поза половину XIX ст.

Гражданка та її недостачі

При кінці XVIII ст. поширюється на східній Україні, поруч кирилиці, округле громадянське письмо, т. зв. гражданка, що виникла ще за Петра I. Перші її черенки появились в друкарні Печерської Лаври щойно 1787 р.⁸).

Гражданка перейняла від кирилиці головні її недостачі, а саме: 1) букви, що для них не було звуків (ѣ, ѥ); 2) забагато букв для деяких звуків; 3) недостачу букв для деяких звуків (дзвінкого ч, ц); 4) невідповідне означування: звука и через ы; йі через ѣ, що його читано за йе; йе через е; 5) подвійне значення деяких букв (я, ю, г). Надто вона визбулася букв: дзело, ксі та завела: й, э, іѡ = йо, згодом ё.

Правописне питання в XIX ст.

З обновою українського письменства виринула потреба відізнати на письмі давню книжкову мову від нової письменської. З тією потребою злучилися різні спроби розв'язки правописного питання в XIX ст.

Завдяки І. Котляревському південносхідне наріччя стало літературною мовою. Для неї застосував він в „Енеїді” перетворений російський правопис. Тривкої системи він не ставив, але вичуттям вмів собі порадити. За ним у слід ішли інші та вклали до спільного діла свої спроби розв’язки цього питання, що не зрушували основ традиції, а при тому зберігали структуру письменської мови.

А фонетика нової письменської мови вимагала багато вкладу в дотеперішній правопис. Адже досі не було ані відповідних букв, ані правил на означення: 1) літературного і; 2) передньопіднебінного и; 3) довгих приголосних передусім у віддієслівних іменниках; 4) палятальних і паляталізованих приголосних; 5) йотованих; 6) дзвінких африкат; 7) евфонічних прикмет; 8) середнього л; 9) двогубного у; 10) чужого г, тощо.

Котляревський заховує традицію гражданки в формі букв, хоч деяким із них надає українське значення. Залишає **ѣ, ы, и, ъ, ъ, іо, е, я, ю, дж, дз, л, в, г**, одначе в їх значенні проявляє непослідовність, напр. **ѣ** означає у нього **і, йі**, але також **и** має часом таке значення, **и** всуміш з **ы** означає українське **и**, хоч звичайно **ы=и**; **е** має двояке значення, **е, є** та часом **йо, ъо**, хоч буває для **йо, ъо**: **іо**; також **э=е**. Довгих приголосних не означає зовсім; для паляталізації вживає непослідовно засобів російського правопису; губних не відділяє нічим від йотованих, а пізніше вживає для тієї мети знака: **ь**; середнє л виступає у нього в іншомовних словах як: **ле, ла, лу, та л**; інші прикмети звучні означає за російськими правописними зразками. Приклади: **вѣкать, дармоѣдь, Троянцѣвъ; живить (живіт), димъ (=дім), и (=і); ий (=ій); моторный, любыла, але живиця, швидко, свита; неба, маешъ; знаешъ, еи (=еї), дней; іого; сіого; вѣсѣлье; хлопецъ, буханецъ; сподницю, але: сердцу, перцу, багацко; бондаръ, але вѣтрякъ; пятами, але выпьемъ; голить, гомонить, грунтъ; роскудкудакалася...⁹).**

Більше послідовним та винахідливим показався Олександр Павловський. Його „Грамматика малоросійского нарѣчія” (СПб. 1818.) доказала, що він бисто спостерігав та вмів вірно передавати прикмети південносхіднього наріччя в своєму правописі. Він не зриває зовсім з традицією; зберігає **ѣ, ы, и, ъ, е, я, ю, іо, іо, дж, дз, л, в**; одначе перший уводить **і** на означення **і, йі**, підчас коли **ѣ** має в нього значення **е** згідно з російською звичкою. Перший теж здвоює приголосні на означення довгих, при чому подає палятальність обидвох. Губні та йотовані розділює знаком **ь**. В розділі про букви замічує недостачу знаків для дзвінких афри-

кат, а про л каже, що воно часто переходить у в; **ы** означає у нього українське **и**, кг чуже **г**; середнє **л** означає через **л**; **ц** у нього паляталізоване перед закінченням жіночого роду; інші українські прикмети означені російськими графічними засобами. Приклади: сімъ; тінъ, объ сонці, сеі, іі, іхъ, якоі; немаѣ (=не має); співаѣ, насіннѣ, багатѣѣ; м'ясо, м'яккый, время, тімья („я=произносится большею частію такъ, какъ бы оно состояло изъ двухъ буквъ: ѣя”, ст. 4), повковныкъ; вовкъ, сказавъ, молювся; лысть, синій, книжка; джыкгунъ; джыкгунецъ, кгуля; сылнѣ, стекелце, чернылце; цырыця, прыкащыця, лавочныця, п'яныця; іогó, тріома, сіому...

Та проте й у нього бувають сплутування: поруч **і** буває часом **и**: винъ, пирце, хоч: пірó; іогó, іóму, але: я, ѣю, іхъ (непоследовна йотація); оцца, **але**: насіннѣ, співаты, свічка; сыльно, але: сылнѣ (несподівана паляталізація)¹⁰.

Котляревського правопис поширився через велику популярність його „Енеїди”, що в відписах ходила з рук до рук по Україні та була знана в новому виданні з 1809 року. За прикладом Котляревського і Павловського пішли письменники, що на фонетичній основі шукали розв'язки правописного питання: Кирило Тополя, Стецько Шереперя (Писаревський), Стецько Карпенко, Гр. Квітка Основ'яненко, Е. Гребінка, Тарас Шевченко, А. Метлинський, О. Бодяньський, Л. Боровиковський.

Від цих правописів відрізняється етимологічний правопис проф. Михайла Максимовича, що спершу не був теж вислідом обдуманого системи, але випадку, про що сам автор розповідає. Через брак відповідних черенок в університетській типографії Максимович був змушений прийняти в своїм збірнику пісень (1827) французькі букви з нарядковими знаками в виді дашків. Щойно в 1834 р. з'ясував він свої погляди на правопис в додатку до „Украинскихъ народныхъ пѣсень” п. з. „Замѣчаніе о правописаніи и словопроизношеніи”. Правописові Котляревського закидував недостачу знака на „гостре і (йі)”; сам ужив для нього **и** з дашком, а для такого **і**, що повстало з первісного **о**, **е**, вжив знаків **ô**, **ê**, що їх треба було читати як **і**. В той спосіб хотів зазначити на письмі походження **і** < **о**, **е**. Це була найважливіша його реформа; зрештою стосував російські засоби. Західнім українцям радив писати народною мовою, збагаченою в староукраїнські і російські слова та вживати правопису старої України, пристосованого до письменської мови при допомозі нарядних значків. Етимологічні основи свого правопису з'ясував у листі до Гр. Квітки-Основ'яненка (1842).¹¹ Приклади: вѣнъ, мѣй, жалѣбно,

мѣдъ, втѣкали; лѣсъ, сынъ, часть; моихъ; думаетъ, ёго, сѣго, кровью, вѣѣжае...

Правопис Максимовича не з'єднав собі багато прихильників у східній Україні. Видрукував ним Л. Лукасевич свій збірник пісень у 1836 році, писав ним якийсь час Куліш. Натомість Шевченко станув відразу на становищі фонетики, та в своєму першому „Кобзарі” 1840 р. вживав: **ы** в значенні **и**; **и** в значенні **і**, поруч **і** — **і**, **йі**, **ѣ**; **и** в значенні **і**; **е** для **е**, **е**; **іо** для **йо**, **ѣо**; **л**, **ль** для середнього **л**; здвоював приголосні на знак довгости в віддієслівних іменниках; означував палятальність **ч**, **ж**, **ш**, **р**; вживав **ь** між губними й йотованими. Правопис першого „Кобзаря”, зближений декуди до пізнішої „ярижки” і доволі послідовний. Приклади: квити, диты, мои, тило, темнімъ, имъ, мій, іи, сліозы, іому, ліодомъ, танцювало, сынез, мое; билше, тилько; весилья, **але**: розпутти, возлисса; крычять, не плачь, хочъ, рятоваты, крѣкы, закрѣкалы, каламаръ; сміялось, свитомъ, козацку; найдетця; бѣе, вьяне, симъею; багато, розказавъ бы, ѣде, хресты ся, то жъ, выростай же...¹²⁾

Цікаві погляди на сучасні правописні системи виявив А. Метлинський. Він присвятив цьому питанню окрему статтю в „Южнорускому Сборнику” в Харкові за 1848 рік. Тут дав він одну з перших спроб системи правопису. Він відрізняв таких, що хотять зобразити буквами тонкощі своєї говірки, від таких, що дорожать „корінними буквами”. До третіх, що держаться середини, зарахував себе й Котляревського. Метлинський виступив проти Максимовичевого **ѣ**, а на його місце ввів **и** з дашком, бо на його думку воно приступніше для зорових виображень; про **ы** так висказувався, що воно незугарне в українському письмі, бо українці вимовляють його як **и**. З азбуки викинув **ѣ**, **ы**, **ѣ**, **і**. Треба тут зазначити, що в його „Думках і пѣснях” застосований фонетичний правопис І. Срезневського з видання „Наталки Полтавки”. Писали ним співробітники „Молодика” Бецького в Харкові 1843 р., Срезневський у „Запорожской Старинѣ” і Ол. Бодяньський (Весилья, зилья (и з дашком), питьтя)¹³⁾.

Фонетичний був також правопис Боровиковського, застосований у збірнику „Байки и прибаюткы”, Київ 1852; тут автор впровадив латинське **v** на означення давнього **ы**; **і**, **и**, **е**, **е**, **йо**—**йо**, **ѣо** (сйого), **G** у чужих словах; викинув: **ѣ**, **ы**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **V**; довгі приголосні означував здвоєнням, як його попередники.

Перші спроби латиниці в Галичині

В тридцятих роках ХІХ ст. поширюється в Галичині вплив В. Копітара, що дораджує завести латиницю в письмо. Під цей вплив попадає Йосиф Лозинський, що пише статтю в "Rozmaitościach" ч. 29. за 1834 рік: „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego”, а там доказує недостачі кирилиці та світове значення латиниці. Радить прийняти польське абеткадло, а для закритих **о**, **е** подає знаки **ó**, **é**, що їх треба би читати як **і**.

Виступ Лозинського викликав велику бурю серед громадянства. Це був зов до пробудження зі сну, про що сам Лозинський писав на старості літ: „Русини якби изъ сна обудились и до своего самосознания приходили”. (Литературный Сборникъ Галицко-Русской Матицы 1885). Також Яків Головацький оповідає про це в своїх споминах: „Пережитое и перестрадансе” (Львовъ 1881).

„Питання про зміну руської азбуки на польське абеткадло не мало важне. Воно глибоко засягло своїми неслідками в народне життя; се було питання про життя: бути, чи не бути русинам в Галичині”. — „Всі передові люди повстали проти затії Залеського (що перший у своєму збірнику „Pieśni ludu galicyjskiego” 1833. застосував латиницю) й обурились на Лозинського. Зубрицький написав відповідь, але вона лишилась у рукописі; тодішній капелян перемиського єпископа Снігурського Йосиф Левицький написав різку статтю польською мовою проти проекту Лозинського в обороні кирилиці, за що одержав нагороду від єпископа”¹⁴). Також молоді виступили проти Лозинського. Вагилевич з’ясував своє негативне відношення до латиниці в листі до Погодіна, а Шашкевич видав брошуру п. з. „Азбука і абеткадло”.

Між Левицьким і Лозинським вив’язалась полеміка. Перший користувався в своїй відповіді розвідкою п. з. *Apologia Cyrylicy czyli Azbuki ruskiej* Д. Зубрицького, що із становища історика збивав докази проти кирилиці та виказував недостачі „абеткадла”. Левицький виявив подібні погляди в статті: „Odpowiedź na zdanie o wprowadzeniu Abecadła polskiego...” (1834) та був за стародавньою традицією кирилиці й етимологією, хоч зробив у ній вилім, завівши у своїй граматиці, написаній по-німецькому 1834 р. ó для і в закритих складах. Лозинський вимагав від азбуки, щоб мала стільки знаків, скільки звуків, та щоб знаки мали одностайне значення. (*Rozbjór zarzutów zawartych w Odpowiedzi na zdanie o wprowadzeniu Abecadła polskiego та в статті: „Jeszcze raz o wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego.”* (*Rozmaitości* 1836)). Полеміка скінчилась злагодою, при чому Левиць-

кий зійшов із свого неприєданого становища, заявляючи: „Пишім багато, щоб було що критикувати, а час вирішить азбучне питання”. Вкінці Лозинський побіч латиниці, що її хотів на зразок Копітаревої зреформувати так, щоб була пригожа для всіх слов'ян, почав хвалити гражданку за її круглу форму, за пропущення непотрібних шістьох букв чужих, та за введення $\text{э} = \text{е}$. Одначе найцікавіше в цій полеміці було те, що фонетичний правопис, який започаткували східні українці, виріс до важної проблеми. Сполуляризував його визначне значення М. Шашкевич. Вже в полемічній брошурі проти проекту Й. Лозинського виступив він проти етимології та назвав її справою філологів, а не мільйонів: “a dla ich (філологів) widoków narzucać milionom narodu trudności, zdaje się być niesłuszném”. Шашкевич — перший свідомий пропагатор фонетичного принципу в гражданці, одначе й поборник латиниці. Проти похвал для латиниці Лозинського наводить протилежні думки в Шафарика та Берліча, що признають першенство кирилиці. Латинські системи є різні для різних народів, тож кожен з них “pisma ruskie czytać będzie podług swej pisowni i tworzyć będzie ze słów ruskich dziwolągi niezrozumiałe, straszne dla ucha Słowianina”.

Також на його думку, пропоновані Лозинським ó , $\text{é} = \text{і}$ можуть поляки по-своєму читати. Тому треба зреформувати гражданку відповідно до звуків: викинути ъ непотрібне, а його вже Лучкай пропустив у своїй граматиці (1830), для дзвінкого ч завести сербський знак; ьо ужити для „ јо ”.

„Пиши, як чуєш” — засада „Русалки Дністрової”

Небавом Шашкевич та його товариші, що створили „Руську Трійцю”, дали докази розуміння фонетики в збірці п. з. „Зоря”, пізніше „Русалка Дністровая” (1837).

Про генезу її правопису оповідає Яків Головацький: „Я до раджував правопись Максимовича; мої товариші домагалися приложення сербської правописи Вука Караджіча. Я боронив руської азбуки, не допускав латинського ј ; вкінці постановили викинути ъ , ы , писати, як говорять, замінюючи ô , ê буквою і ; ы буквою и . Вагилевич, указуючи на аналогію сербської мови, бажав увести до своїх статей є замість я і писати честь..., та ми не згодилися” (Литературный Сборникъ Галицко-Русской Матицы 1885 р.)¹⁷).

Автори „Русалки Дністрової” поставили ясно фонетичні засади свого правопису. „Хочемо зачинати, проте знати нам доконче, яке теперішному язикови истинное лице; за-для-того

держалисмо-ся правила: „Пиши, як чуеш, а читай, як видиш”: Из сего огляда приймилисмо сербское дж (wudz) и волоское ў (aў, av Erazm Rotterd. au, eў, ev: спѣваў, спирав; душеў dušev) а е завсѣда в силѣ: је або ње употребляем (мое, моје, земле, zemlѣ, загороде, zahorodѣ, zahorodie)“.

З інших правописних особливостей „Русалки Днѣстровой” треба підкреслити: недостачу паляталізації в закінченнях дієслів: видит; іменників: отец; сполучення дієслова + ся при допомозі риски — : відперай-ся, або рухомість ся; також же злучено рискою з попереднім словом плинь-же; поруч і є тут и рівне і, напр., из, истинное, и; нема здвоєних приголосних: поколѣнями; вживаня: я, е, ю, њо, њо, ѣ; вя, пя, бя, вя; мя, чя, чѣ, жя, щя, чь, шь; спѣ-, свя-, -сть, свѣ...

Все це доказує, що автори рахувались з народною мовою південнозахіднього наріччя та створили для неї свій правопис. Можливо, що не була для них тайною первісна думка Копітара й Караджіча, щоб допускати окремішність кожного наріччя в літературній мові і правописі, як це було в старинній Греції.

Та проте ця нова засада — Пиши, як чуеш — не була тоді щасливим винаходом, бо спричинювала безладдя в правописі.

Правописне безладдя в листуванні до 1848 р.

Коли проаналізуємо правопис листування до 1848 р., що звичайно є найкращим показником тенденцій та відбиткою традицій, то переконаємось, що фонетичні основи правопису доходили вже потрохи до громадянства, одначе й давні знаки покутували ще довго. Не було постійних понять про суть нової графічної та правописної форми. На це вказують деякі листи Івана Головацького, що саме під той час перебував у Відні на студіях. Найбільше авторитетним у цих справах був його брат Яків. З листування довідуємось, які змінчиві були серед громадянства нові поняття. В листі з 1840 р. пише І. Головацький до брата: “Wyłem wtedy w Drukarni Męchytarzystów brodatych i widziałem hrabdziańskie czcionki, które tu zowią serbskimi, zapewne z powodu, że mało albo wcale żadnych dzieł rosyjskich nie drukują... Możesz mnie też poprzednio cokolwiek obznajomieć z orthografią Twoją i alfabetem, które zapewne jakieś właściwości mają i kto wie, czy się z serbskimi zgodzą — nierównie też życzylibym się mieć od Ciebie jaką rozprawkę małą o przyczynach, które Cię do przyjęcia pisowni hrabdziańskiej spowodowały; bo chociaż mam własne

przekonanie o jej doskonałości, nie jestem jednak tak biegły w tym zawodzie, abym mógł się wywikłać i uniewinnić przed koleżkami ze mną mieszkającymi, którzyby nas o złączenie się z Moskalami, a odstręczanie się od Polaków, Czechów, etc., posądzać mogli”. В іншому листі (з 4/6. 1841) пише Іван: „Дістав’єм тутки килька пісньів українских (із збірника Максимовича) разом з напівом відписаних якоїусь Пражанкоју, і пізнав’єм, шчо твоја правопись, і наш јазик рускиј (в Галичинї) зовсьім з правописеју Максимовича і з јазиком Русинів українских шчо до крихти однакијі...¹⁵⁾

Цей останній лист є доказом, що Іван Головацький перейнявся новими засобами фонетичного правопису, що над ними дебатовано в освічених кругах українських та чужих, як от в гурті авторів „Русалки Дністрової”, між полемістами в справі латиниці, Копітаром, Караджічем, Мушинським, Добровським, Мікльосічем та іншими. Іван Головацький змінив свої погляди, перейшовши від латиниці до „максимовичівки”. Він розв’язував справу йотації при допомозі латинського j, а м’якшення з допомогою ь; означив щ через шч, двогубне ў при помочи v (в), хоч неконсеквентно.

Отже, в 1840 році пише Іван до Якова чесько-польською латинкою: “ne lza my s Tobov začynaty, hy toj kaže, wijny azbučnoj!... o niščo my tu ne chodyt, lųš o azbuku i prawopyś — a to neboženku ne durnyća, jak Ty kažeš. Čerez bukwy lątyński ne prybude billše čužych knyžok do nas, jak dosy, — ale naši borše polizut do čužyny; budut prystupnijši dla neji — a tak piznavšy nas, budut i na čužych vseučyľuščach našoho (slowenskoho) jazyka učytyś. — A ščo ne prystojnijše pysaty kruhľenkymy ľyčkamy, niž prostymy paľkamy? A ščož dopiro čytaty?¹⁵⁾ Яків виступив проти латиниці Івана Головацького, ставив вище від неї кирилицю, писав „максимовичівкою” без ъ та впливав на брата, що в 1842 р. заходився коло видавання першого часопису, запропонованого йому австрійськими урядовими колами, в латиниці.

Наслідком того Іван переходить до зреформованої „максимовичівки”: „Я розважав сам на уси сторони, и радився и представляв, и вставлявся за кирилицею, але ж бо у тѣм и найбільше ваги и покладу, що б не кирилицею, а литинщинов печатались; и думаю в прочѣм, що наши Русине дали б собѣ и тую безмала чи не вроджену гадку з головы по воли выбити особливо коб лишень догадались, що уряд самѣй тым печалит ся, а все для добра нашего”... а в 1846 р. вийшов його літературний збірник п. з. „Вѣнок” зреформованим правописом. Про нього пише він:

„надѣю ся, що оно (суспільство) буде в загалѣ сим первенцем моего стремлѣня удоволене, кромѣ буквы в зам. л, против котрѣй и други Словене повстали, потѣм кромѣ ъ, котре и для наших Русинѣвъ нестает и либонь сего не выбачут; для того видит ми ся, що у другѣй части треба буде повернути”...¹⁵⁾

Саме дуже цікавим стає питання, як відносились до фонетики ширші кола освіченої інтелігенції. Про це можемо говорити на основі листування тодішніх передових діячів. Найрадше обстоювали вони кирилицю з етимологічним правописом, бо вона була письмом школи і церковних книг.

Дехто з діячів наслідував Якова Головацького, що звільна став авторитетом у справах мови і правопису. Інші вводили самовільно новості й творили безладдя, а спирались на засади „Пиши, як чуєш”. Ця засада закріплювалась щораз більше, чим ближче було до „весни народів”, та промощувала шлях народній течії.

Досліджуючи правопис Івана Бірецького, Івана Далибора Вагилевича, Николи Верещинського, Рудольфа Моха, Й. Кобринського, Антона Могильницького, Кирила Блонського, приходимо до переконання, що всі вони не визнавалися у правописних засадах, узнаючи тільки деякі букви за позначки етимологічного та фонетичного правопису. Вже тоді найбільшу роль в цьому ділі відіграє буква ъ, а поруч неї в замість л у закінченні минулого часу дієслова, а також у деяких словах. Прихильники етимології боронять традиційного становища ъ та л; прихильники фонетики викидають ъ та замінюють л на в.

Для і бувають усілякі засоби: і — відь, відповѣдь, Бігъ, нарідь; и = ани, надѣи, тои, Украинцѣвъ; и (з дашком) — невидани, зроджени, ѣ — дѣлають, перемѣнить; Ѡ — зѠбрати, зѠстає.

Все те в одного тільки І. Бірецького, а в інших панує подібний хаос: і, ѣ, ї, и — віть, нарідь, пѣсенниківъ; изь, скінчило, галицкѣй, въ тімъ — в листах І. Вагилевича; і, ѣ, и — потѣшили, різняться, галицкѣ, післав, відберете, від, в Львовѣ, имя — в Н. Верещинського; -ї, Ѡ, повинностію, другій, мѠй, грішникѠвъ — у Р. Моха; Ѡ, ѣ, РусинѠвъ; Ѡ, ѣ, — у К. Блонського; Ѡ, ѣ, и: ЧехѠвъ, Ѡ тѠмъ, имя, зелѣзновъ.

Для звука е вживають е: дає, ждаємо, читавѣемъ, бувѣемъ, еѣ, читавемъ — І. Бірецький, І. Вагилевич, К. Блонський. Н. Верещинський уживає: е: гадаєм; йѠ, ѠѠ, — означають усіляко: через іѠ, ѠѠ: знаіомыхъ, доніокъ (Бірецький); всѠѠ, з вівтарьѠмъ; через е — его, ѣ: ѣму, у грудѣх, моѣвъ, всѠ (Р. Мох, І. Головацький); через іѠ всіѠ (А. Могильницький).

Чуже G=Г: (І. Бірецький) — грайцарівъ, гирляндами; аллегорію, магистратъ, цванцигеры (Н. Верещинський).

За л у минувшині — в: читаємъ, бувъемъ (І. Бірецький), Вагилевич, Верещинський, Блонський), в: урадовав: І. Головацький; -л', -ль: бул'бымъ, запрашал'емъ, незробил'емъ, для давнього ы — ы (неправильно) І. Бірецький, Вагилевич, І. Головацький при кінці 40-их років, І. Верещинський, Кобринський Йос., І. Бірецький писав теж фонетично згідно з західною вимовою: тяшше, звітты, найвишшій; уживав лаерчика' (латин'ски); рухомого ся, а Вагилевич ä=е: жаль, несч'астлива. Навіть запросини на „З'їзд руських учених” видрукувано мішаним правописом: взнесеня, всѣхъ вѣдомостей; ѓ: занедбанѓм.

Із змісту деяких листів вичуваємо, як громадянство тужило за однастайністю в правописі. І. Головацький поступається упертим етимологам в II. ч. „Вѣнка”, „бо годѣ вже нам довше сперечати ся, пора бы уже вразною ступою нам до одной цѣли стремити ся — я для того у II. части трохи змѣняв, що бы наши Русине не горожили ся”. Никола Верещинський у письмі до Якова Головацького з 1848 року пише в справі видання віршів Г. Боднара з Жукотина: „Але абы их красы поетическоѣ не позбавити, треба их в барвѣ рускѣ выдати, то ест затримати треба ортографію покоиного Шашкевича. Колисмо Маркіана хвалили за его руске серце, то заховаймо и его правила писанія в памяти, якѣ нам zostавив; він нас на праву дорогу справив; до чого нам чипатися общини, коли маем рідну мову”. В другому листі до Я. Головацького — Верещинський просто благає його, щоб на з'їзді введено до письменства народну мову і простий, розумний правопис” — тото „ѓ”, одказує (мѣсто відказує), ходиль (м. ходив) серце мынѣ роздирає. Почитаю високо Кирила нашого и его Азбуку, узнаю ѣѣ заслуги але тимѣ однакож не грѣшу, же ѣ выкидаю на вѣки, и пишу, як мовю”.¹⁵⁾

Навіть Я. Головацький рішається викинути ѣ, а л замінити на в. „Я узнаю, що без ѣ совершенно обѓйтися можна — абы не було колоту за марницю... — тото — бул — не може нѣ ухо, нѣ око мое знести, на і маемо ѓ із значкомъ, а над л годѣ знак поставити якій, то лѣпше вже перемѣнити на „в”¹⁵⁾.

Врешті в запроханні на з'їзд учених поставлено як мету його: установити стали границѣ и форми языка цѣлого руского народа вѣ бесѣдѣ и писовни”.

Крім листів, також наукові твори зраджують поставу громадянства до правописного питання перед 1848 роком. Належить

тут: „Grammatik der ruthenischen o. kleinrussischen Sprache in Galizien” — Йосифа Левицького 1834 р. (тут автор завів для і — ö), та “Gramatyka języka ruskiego” Йосифа Лозинського, де автор стоїть на становищі етимології, бо вона береже вимову від зопсуття. Щоб можна вимовляти згідно з народною мовою, він радить над о, е помістити значки ó, é, а кінцеве м’якшення зазначувати через j, зберегти г, л замість в у минулому часі дієслів, ы, натомість пропускати непотрібне ъ. Після з’їзду Лозинський змінив свої погляди в користь фонетики. Також І. Вагилевич стояв на етимологічному становищі в творі: “Gramatyka języka małoruskiego w Galicji” (1845). Тут радив він задержувати о, (е) — для і, та л в минулому часі — “bo tylko takim sposobem Małorusini oswobodzą się od abecadłowego szalu... i będą mogli swój język na zasadzie historycznej dalej rozwijać.”

Проти етимології виступив різко Т. Глинський з Богородчан. Він усе був прихильником радикально-фонетичного правопису враз із Р. Мохом, виступав проти зайвих букв (ъ) та в своїй „Граматиці малій руского языка для шкіл парафіальних в’ Гальциї” поставив як правило: „Пишы так кожде слово як го люде мудрійші (доброѣ вимови) вимовлеют”.

Правописні ухвали з’їзду вчених з 1848 р. та їхні наслідки

Серед таких настроїв приготовано одну з найважливіших подій в житті галицького громадянства ХІХ ст., вияв зближення до східних українців та до широких мас селянства, тобто З’їзд учених 1848 р. На ньому прийшла на першу чергу справа правопису. Полагоджувано її в окремії язиковій секції під проводом А. Петрушевича. Як основа до дискусії послужив „Проект правописи” Івана Жуківського, зладжений талановито та практично. Він відрізняв на вступі тих, що бажали заховати етимологічну засаду, від таких, що бажать фонетичного правопису. Одначе сам станув посередині між цими двома таборами та прихилився до тих, що пишуть, як вимовляється, а де можна, там достосовують правопис до стародавньої традиції та оглядаються на закони інших слов’янських мов. Він вийшов із заложення, що правопис треба достроїти до звичок загалу, або бодай більшости; за основу його треба взяти звуки української мови, що її загал, або більшість уживає, дібрати до неї відповідні знаки, „так, чтобы их в азбуцѣ анѣ больше, анѣ меньше не було”. Досі вживано між західніми українцями кириличного письма, що

було непрактичне, бо мало більше букв, ніж потрібно для наших звуків, а не мало знаків для **йо, г**. Отже, Жуківський поставив до вирішення низку питань, а між ними є такі: котрі кириличні букви викинути; чи писати **и**, чи **ы** після **к, г, х, г, ж, ч, ш**, як означувати **і**, чи через **ѣ, ѣ, ѣ**; чи треба писати **ъ** на кінці слів; чи треба знака для **й, г**; чи писати **л** на кінці минулого часу дієслова (сѣкл, ходил). З'їзд ухвалив, що кирилиця залишається в церковних книгах, а в світському письмі поруч неї повинна ввійти в життя гражданка, достосована до народної мови. За загальне й головне правило поставлено: „Писати такъ, як бѣльшѣсть народа вымавляє, але при тѣмъ уважати на етимологію, якъ того потреба зайде”. Надто вирішено деякі подрібні питання: 1) для іншомовного **г** установлено грецьку дігамму; 2) для **йо** знак **іо** (іо-з дашком); 3) для звука **є** — **Є**, для **е** — **е** (Е кириличне); 4) для **'е** — **ье**; 5) для **і з о, е**, — знаки **ѣ, ѣ**; 6) — **въ** у закінченні дієслів, — **лъ** в іменниках: **дѣлъ, стѣлъ**; 7) означування м'якості **ц** в групах **ц + я, ю, ѣ**; 8) **и** після **к, г, х, г**; 9) — **ся** вкупі з дієсловом; 10) букви **і, и, ы**, (і ніколи на кінці); 11) правопис декількох слів, що завжди робили труднощі: нижшій, вишшій, уже, кто; спірні питання залишилися без вирішення¹⁶).

Найцікавіша була постанова, що правила є для школи і письменників, які не запускаються в граматичні тонкощі, а для вчених філологів залишається свободу у правописі, щоб не спиняти дальшого його розвою.

Треба тут ще підкреслити, що на з'їзді була окрема секція під проводом Йосифа Левицького для справ шкільництва. Там поставлено питання, чи потреба доконче вживати букву **ъ** у книжках. Після дискусії, в якій Левицький був за вдержанням **ъ**, а Р. Мох спротивлявся, ухвалено: „Абы буква **ъ** яко неопределимый забытокъ предковъ нашихъ, черезъ много столѣтій уживаний, и надалъ позостала”...¹⁷

Ці всі колективні вирішення вказують якнайдокладніше на безсилля народної течії серед інтелігентських сфер. Хоч прийнято її як основу, та проте вирішення мовної і шкільної секції сприяли радше етимологічному правописові та допускали безладдя. Компроміс вийшов на шкоду правописному питанню. Це виявилось у другій половині XIX ст. Залишення традиційних букв та „максимовичівки”, неясне сформулювання становища в справі народної мови, свобода інших „філологічних” правописів — це все не тільки що не поладнало питання, а просто отворило навстіж ворота новій борні за букви та новому безладдю.

Хоч „З'їзд учених” подав готові правила, а Я. Головацький застосував їх у своїй граматиці, та проте „кождий писав, як хотів і умів”¹⁸⁾, а навіть на тему правописного питання почалася дискусія в часописах. Один з перших заговорив Йосиф Лозинський в „Пчолѣ” ч. 17. за 1849 р. Тут помістив він статтю фонетикою (без ъ) п. з. „Уваги над правописом руским”, в якій доказує, що письмо повинно бути вірним образом живої мови, а етимології можна вживати лиш до певної міри, щоб не затирати характеру мови. Тому треба викинути ъ; ы треба замінити через и, для йотації та паляталізації вживати латинської йоти (j), завести придихове в (вѣн, вѣвця), фонетичні закінчення: -ив, -ѣв, а не -ѣв, -ѣв; -іом (злѣдіом); вѣд, пѣд, (а не от, под). Згодом таксж Йосиф Левицький забрав голос у „Галичо-руському Вѣстнику” (58, 65, 69 — 71 ч.) в справі правопису, заявляючи, що ніхто не держиться правил „З'їзду учених”, тому треба „утверждати (те), що зъ духомъ народного языка руского сходить ся, а языкови церковному що до произведенія слѣвъ не противить ся (ходилъ)”. Проти цих висновків виступив Лозинський у статті: „Ще щось о правописи” (Гал. -р. Вѣстникъ 1850, 4, 5 ч.), де доказував, що треба покинути традицію, а писати так, як більша часть народа говорить. Визваний статтею Я. Головацького „Дещо о дѣловѣмъ языцѣ у насъ на Руси” (Зоря Галицка 1850. ч. 17), зверненою проти „Радикалѣвъ въ правописаниі”, відповів Лозинський в тому самому часописі (20. ч. 1850), що найбільшим ворогом розвою народної мови є давня ортографія церковних книг. Етимології можна вживати тільки для зрозуміння та пояснення мертвих букв, а не для затемнювання письма й фальшування народної бесіди. („Пересторога для перестережених”).¹⁸⁾

Та проте вже тоді руйнувалась ціла будова з'їзду, бо від 1850 р. з'являються статті в „Вѣстнику”, а далі від 1851 р. в „Зорі Галицкій”, що недвозначно зраджують симпатії для „Етимологічного правописанія”. Прихильниками його є: Гушалевич, Дідицький, Зубрицький, Раєвський П. з Відня, І. Головацький, Я. Головацький, С. Шехович, та із закарпатських українців: Нодь. Вони опановують „Зорю Галицку”, „Вѣстникъ”, „Ладу”, видають „Анфологію” (1854), „Семейную Бібліотеку” (1855-6), а Раковський друкує для угорських українців „Вѣстникъ законѣвъ державныхъ” у російській мові та ширить свої ідеї в „Церковной Газетѣ” (1856-8) і „Церковнѣмъ Вѣстнику” (1858).

Саме тоді австрійський уряд, що ще 1848 р. був занепокоєний проявами українського відродження та бачив велику небез-

пеку для себе в злуці українців з росіянами, шукав різних засобів, щоб її спинити. У січні 1848 р. словищав єпископ Гр. Яхимович митрополита, що губернаторові Стадіонові піддано думку ввести в українське письмо латиницю, як особливий засіб до ширення просвіти між народом. „Przyjdzie może do rozprawy, o wprowadzenie liter łacińskich w druku ruskich książek, gdyż JE. Gubernatorowi podane to, jako szczególny środek do zaprowadzenia oświaty, lecz projekt ten tyle razy powtarzany, i jeszcze za rządów polskich, wydrukowaniem dwóch książek i napisaniem statutu litewskiego probowany, zapewne i teraz nie przyjdzie do skutku, gdyż na fałszywej zasadzie gruntuje się, jakoby mowa ruska i polska zupełnie się zgadzały, a trudność wzajemnego zrozumienia pochodziła tylko z rozności liter w druku używanych¹⁸⁾).

В другому листі з 4. лютого 1848 р. писав єпископ, що гр. Стадіон поставив йому питання: „dlaczego nie zamieniamy cyrylicyjski alfabet na łaciński, który od innych narodów jest przyznany”.

Тоді єпископ доказував йому, що латиниця не годиться до нашої мови¹⁹⁾. Врешті на соймі в Кромержіжі тодішній міністер Стадіон на запит одного із послів, чи не схотіло б правительство подбати про введення латиниці в руську азбуку, відповів, що то не його діло. („Зоря Галицка” 1849. ч. 11).

Такі то були предтечі правописної завірюхи з 1859. р.

Друга спроба введення латиниці

Саме в тому році відновлено згаданий уже проект. На доручення міністра освіти гр. Туна скликало намісництво у Львові на день 30. травня комісію для вирішення азбучного питання. До неї належали: владика Спірідіон Литвинович, крилошани: М. Куземський, М. Малиновський, Гр. Шашкевич, граматики: Яків Головацький і Йосиф Лозинський, директори: А. Яновський, Т. Полянський, радники: Карло Мош і д-р Е. Зеліг. Провід у нарадах спочивав у руках тодішнього намісника гр. А. Голуховського, що намагався доконче перевести проект латиниці. Головним референтом був міністеріяльний секретар Йосиф Їречек, а поруч нього інспектор середніх шкіл д-р Евсевій Черкавський. Обидва вони, як доказує В. Сімович²⁰⁾, йшли назустріч розвоєві народної течії. На кілька днів перед нарадами одержали члени тієї комісії запрошення враз із брошуркою Й. Їречка: „Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben”, якої змістом була відповідь на питання: 1) чому треба ввести латиницю; 2) які були вже її спроби. Був

тут теж додаток з пробними зразками та проектом. Також Черкавський з доручення офіційних сфер написав анонімно кілька статей проти кирилиці в офіційній „Lemberger Zeitung” по-німецькому, що появились також у польському перекладі²¹).

Тут докоряє письменникам за те, що під церковно-слов'янським та російським впливом пишуть погано, радіє, що буде радити комісія над заведенням латиниці в „руську” азбуку. Вилічує недостачі кирилиці (брак **ј**, шиплячі не мають відповідних знаків) та дораджує перевести реформу в народному дусі, як це зробив Г. Квітка-Основ'яненко й автори „Русалки Дністрової” — та змодифікувати латиницю згідно з народною мовою. На першому засіданні Їречек заявив, що його заміри йдуть у напрямі поборювання впливів на українську мову. Всі українські члени комісії запротестували проти підозрінь та висказали бажання залишити кирилицю і правопис, ухвалений з'їздом учених. Особливо побивався за цим Я. Головацький та М. Куземський, а становище Й. Лозинського, на якого найбільше рахував намісник, було простою сенсацією. Він заявив, що колишній його задум щодо латиниці був помилкою. Та проте намісник не дався переконати, хоч зрезигнував з латиниці. Передискутовано на підкомісії проект правопису, що в основу взяв кирилицю, але заводив новості, які — треба це признати — йшли за духом народної мови: **г**; **в** у закінченнях (писав), та середозвуці за вимовою (вовк); **ю, я, ю, ъ, є**, для йотації та паляталізації, **ь** для паляталізації; **о, а**, після **ч, ж, ш, щ**, (шовк, час); — **ев, -ов** для двозвуків, **ай, ей, їй, ьй**; задержано **о** рівне **і**, **ѣ** рівне **і** з ***е**; **ы, дж**, викинено **дзело, ё, ъ** накінці, але задержано його в зложеннях перед йотованими.

Цей правопис, що то дістав назву серед тодішнього суспільства „Октройованої какографії”, накинено громадянству постановою Міністерства Віроісповідань та Освіти 25 липня 1859 р. Викликало то велике ремствування, а навіть у школі не прийнято його всюди, вважаючи доручення влади за пораду, а не за постанову. Не підчинилась розпорядкові також консисторія, а тодішній митрополит Гр. Яхимович звернувся до цісаря з зажаленням на поступування влади та поставив низку домагань, а між ними було знесення постанови щодо правопису та заведення української мови в тривіальних школах. Також посла вислали петицію, щоб у східній Галичині заведено як одну краєву мову українську (руську) — в навчанні та урядуванні.

Цісар сповнив деякі домагання, а постанову з 1859 р. про правопис уневажнив. Так скінчилась друга з ряду атак уряду

на українців і їхню традицію, тобто етимологічний кириличний правопис, до якого громадянство було прив'язане, як до „святощів тисячолітньої культури”. Свідчать про це дві брошури, написані з того приводу Б. Дідицьким, а саме: „О неудобности латинской азбуки къ письменности русской. Вѣдень, 1859” та „Споръ о рускую азбуку”. Львовъ, 1859.

Першу викликало видання недотепних віршів Льва Венглинського латиницею; його й розторочив своєю критикою Дідицький у „Сборнику” за 1859 р. (Науково-белетристичному додатку до „Вѣстника”), ч. 3-8, а потім у згаданій брошурі. Тут доказав, що латиниця не спроможна відповісти основному правилу доброго правопису, щоб він виражав звуки та їхнє походження; тимчасом ô, ê Максимовича відзеркалюють походження та можуть бути всіляко читані згідно з діалектною вимовою звука і. Латиниця має різnorodні діакритичні знаки, окремі для різних народів, тож не легко її застосувати. В другій брошурі збивав погляди Черкавського.

Становище Дідицького, Гр. Шашкевича, Я. Головацького, Малиновського та Куземського сходилось в одній точці, а саме, що не можна відбирати традиційних прав культури, одідичених по батьках та легкодушно заводити новості. Таке становище не було правильне супроти потреб життя. Небавом і старше покоління мусіло зректись традиції та йти новими шляхами. Саме в тому часі (1861) основано під редакцією Дідицького новий часопис „Слово”, якого правописом була зразу „максимовичівка”, а письмом гражданка — аж до 1866 р. Поруч неї вживало „Слово” декілька літ кирилиці тільки в додатках для селян. В 1866 р. правопис „Слова” змінено, звільнивши о, е, и, від надрядних значків у дусі заяви І. Наумовича.

З того часу вдержується гасло Б. Дідицького: одне письмо для двох вимов, тобто історично-етимологічний правопис для українців і росіян, бо ті самі букви можна різно читати (ѣ = ьі, йі, е, г = 1) г, 2) г; ы = передне и, = задне и; и = и, = і; е = е, = є).

Зреформована „максимовичівка” в галицькій школі і пресі

На іншому становищі стояв тоді М. Осадца, ученик Ф. Мікльосіча, під якого впливом написав свою граматику для гімназії та видав уперше 1862 р. (вдруге 1864 р. та після його смерті заходами О. Лепкого й І. Онишкевича, 1876 р. втретє). Осад-

ца застосував до кириличного письма правопис посередній між „октройованим” та правописом „з’їзду”, та поклав в основу своєї граматики народну мову з домішкою офіційної шкільної.

В граматиці помістив в окремому додатку: „О правописи” доволі докладні правописні правила, що їх оснував на вимові та походженні слів. В першому випадку правопис „оучить слова такъ писати, якъ они правыльно вымавляють ся”. В другому „желае слова такъ писати, абы ихъ корѣнь не затираеть ся”. В його правилах замітна уступка для непримиренних, а саме додані до них уваги наводять вийнятки, мовляв: дехто пише інакше. Осадца поділив науку про правопис на чотири розділи: 1) где яки гласни писати; 2) якъ ся роздѣляють слова; 3) где велики буквы пишуть ся; 4) якъ ѳдѣляти слова знаками перепинаня”. В першому розділі помістив засади писання корінного **о**, **е** через **ѳ**, **ѣ**, приймаючи вирішення „октройованого” правопису з 1859 р. Тут розрізнив випадки писання **и**, **і**, **ї**, **ѳ** (имя, мои, мѣръ, мѣръ, миръ, мѳро); сім випадків писання **ы**; **ѣ**, на кінці та в зложеннях (изънести), а після палятальних, проти поширеної вимови (**а**) **е** (час); **-лъ** в закінченні минулого часу замінив у другому виданні на **-въ**, чим з’єднав собі молодих народовців, що вважали на цій основі 2-ге видання граматики народним; **ся** пише окремо „бо (воно) выражае понятіе”. В частині про ділення слів має на увазі словотворення, коли каже окремо відділювати зложення, наростки від коренів, а поруч того наводить вийнятки та ділення за вимовою; в першому рядку залишаються: **й**, **л**, **н**, **р**, **лъ**, **нь**. Між буквами вичисляє **ѳ**, **ѳ**, **ѣ**, окремо завбажує, що деякі вживають **г**, що дасться добре заступити через **г**. В третьому виданні кирилицю в граматиці Осадци замінено на гражданку.

Інакше хотів поладнати справу правопису Гр. Шашкевич у своїй „Малѳй граматицѣ языка руского. Вѣдень 1865 р.”, застосовуючи народну мову до етимологічного правопису. Він викинув з азбуки: **ксі**, **псі**, **омега**, а залишив **ѣ**, **ѳ** = **і**, **ж**, **дж**, **г**; **дзело**.

Основні правила правопису стали з того часу окремою додатковою частиною до кожної граматики. Помістив її П. Дячан у своїй методичній граматиці для народних шкіл (1865), О. Партицький в граматиці для „людових шкіл” (1873, 1883, 1889), О. Огоновський в граматиці для гімназій (1889), а тим часом появився навіть окремий правописний показник О. Лепкого п. з. „Указатель на употребленіе гдекоторыхъ буквѣ въ рускоѳ правописи, Львовъ 1870”. Всі вони держаться в правилах засад, затверджених урядовими комісіями, або вживаних у шкільних по-

сібниках. Дячан навчає, де писати ѣ, ѐ, ѓ, ѣ, ѝ та вживає -лъ, г, Партицький заявляє на вступі: „Моя граматика уложена зовсѣмъ на тыхъ пѣдставахъ, яки комисія школьна ухвалила, а висока Рада Школьна затвердила”. Він підкреслив своє зближення до народної мови в заяві (§ 171): „Слова руски такъ треба писати, якъ вымавляються”, а подаючи правила на вживання ѣ, робить замітку для вчителя: „Въ першихъ трехъ клясахъ неможливо выучити дитину, коли має писати ѣ. Правила що до тої самогласної полагають въ переважній частині на науцѣ о словотворѣ и суть такъ помотани, що безъ знання языка старославянського або російського нѣхто, навѣтъ дорослый не научить ся добре тую букву оуживати. Въ Оукраинѣ, а по частині въ Галичинѣ, многи писателѣ ѣ зовсѣмъ не пишуть. Для четвертої клясы пригодити ся може правило: Де въ польскихъ словахъ чути И, тамъ въ рускомъ пишемо ѣ (сынѣ)... колижь въ польскихъ стоить И по rz, ż, cz, sz, тогда не пише ся ѣ (при)...”

Ця замітка, що її повторено опісля в усіх виданнях шкільної граматики, характеризує якнайкраще нездарність усіх цих правил, що їх творили автори шкільних граматики, користуючись дорученням влади, на муку школярів та „затемнювання письма” (за словами Й. Лозинського) в школі. А проте ширше громадянство підчинялось їм загально з покорою, добачуючи в кирилиці та етимології „тисячолітню традицію руської культури”.

Не мало причинились до таких поглядів серед суспільства статті та фейлетони, поміщені в обороні етимології в „Слові” та інших тодішніх часописах; напр. І. Гушалевиц написав вірш в 1-2. ч. „Слова” 1861. „Сказки для дѣтей о томъ, якъ Лихій на азбуку нападалъ (I), Якъ Лихій съ Ъ-омъ въ адъ достаеся II.”; серед римів найшлося також місце для апотеози йора:

„Дѣти! Ъ нашъ всегда честный
Онъ за Русь цѣлу страдалъ!”

А проте „Слово” поміщує часто твори та листування українських письменників у тодішній „кулішівці” з відповідною заміткою; напр.: в ч. 85. за 1862 р. замічує при статті „Споръ за языкъ въ Харьковѣ” —: „якъ въ инныхъ, такъ и въ той дописи зъ Украины перемѣнили мы так звану кулишевскую правопись на загально уживану у насъ с л о в е н о - р у с к у, по которой, читаемъ гласну ѣ якъ латинске і, ѓ въ началѣ слова якъ ві, въ серединѣ якъ і, также ѐ, и з дашкомъ, якъ і, а межѣ ѣ та и дѣлаемъ розличіе не такъ по выговору, якъ по правописанью — просто сказавши, читаемъ ю по произношенію малорускому”.

В пізнішому дописі із Снятина (1870. ч. 27.) п. з. „Наука а

фонетика” анонімний автор виступає проти фонетики, якої буди́м то не прийняли культурні народи: „тутъ нашъ несчастный, отъ тяжкихъ ударовъ болѣющий край, имѣль бы въ просвѣщенію не напередъ но назадъ ийти?” Въ предметѣ фонетики у насъ въ Галичинѣ нема що полемизовати и излишнымъ есть ей приклонникамъ хотьбы съ наибольшою ученостію и тысящными доказы наводити, тое все не поможе, а дасть имъ поле до пописованья ся — въ радость враговъ нашихъ. Лучше се презрѣнимъ перейти”...

Одначе були тоді в публіцистиці і противні думки. До таких належить виступ А. Кобилянського в 1861 р. в брошурі надрукованій латиницею: *Slovo na slovo do redaktora „Slova”*; тут нападає він на незрозумілу, штучну мову та невідповідний правопис у „Слові”: *Naše staroslavjanjske (jor), ščo cilkom utratylo svij holos, mučene, mertve šče z hrobu dobuvajut, aby ho prylypyty nazad na swoje davne misce. Kyrylycju duže šanuju, chotj teper z neji bohato liter vikynuty dast sie. Hraždanku nemožu ľubyty, bo ona my zdaje sie mišanycev kyrylyci i rymščyyny... Novych liter treby! Litery čysti narodnasty nezbaviet”*... „*My skarbiv jeji (підної мови) neznajemo; vna dlia nas tak hejby nebula... ľubymosie v staroslavjanščyni, moskovščyni i ynčych čužych movach ubravšy ľyš masku naridnoji movy; ale vna sama vid nas daleka. Vna velčna sama v sobi*”.

В половині шістдесятих років пригадалось декому вирішення з’їзду, щоб у мові і правописі зближитися до народу. С. Качала закидував тоді (1865 р.) письменникам на зборах „Матиці”, що в „Науковому Сборнику Галицко-Рускої Матиці” покинули правопис Максимовича та почали звільняти **о**, **е** від надрядкових значків, а наслідки цього виступу були такі, що вирішено повернути до народних форм, писати **о**, **е** та вживати „руській” з одним **с**.

За редакції Ф. Заревича друковано „Вечерницѣ” (1862-3) „максимовичівкою”. Проти неї виступив тут дописувач з України в 33. ч. 1862. р. „Шкода тільки, що ви тримаєтесь Вашої Галицької правописі. Не знаю, як у Вас на Галичині, а у нас на Україні важко читати книжки писані Вашою правописсю”.

В ч. 2. 1863. докоряє редакція „Вечерницѣ” часописові „Домъ и Школа”, що вживає етимології та „бдступивъ одъ загально-галицкої правописі Я. Головацкого, котрого граматику (*suum cuique*) всѣ прецѣнь за одну зъ найлѣпшихъ съпомѣжъ „галицкихъ” граматикъ уважають, а то вже тому, що найбѣльше

лучить насъ зъ нашими прочими братами, ђдъ котрыхъ насъ нѣхто не роздѣлить”...

В 10. ч. з 1863. „Вечерницѣ” критикують „Вѣстникъ” у Відні, бо він пише „правописью окремишнѣю, котру п. проф. Осадца при уложенъю своєї граматики мав переважно на оцѣ”.

В 1868 р. „Правда” дає авторам свободу правопису пор. 46. ч. ст. 641. „Правопись лишається авторам до волі”.

Одначе, коли на фонетику напав черновецький професор І. Бараник в брошурі: „Причина творенія ся нарѣчій”. Коломыя, тоді „Правда” в 20-21. ч. 1868 р. помістила різку відповідь О. Партицького. Тут у 1869 р. появилася також критика ухвал Комісії при Шкільній Раді, що прийняла етимологію для шкільних підручників, „догоджаючи не так науці, як більше політиці и тим намаганням літературним, що у етимологічній правописи побачили єдинство языка московського и руського”. „Мислячі люде відвернуця з відразою від такого тіла наукового, котре оказалось слабодушним и санкціоновало своїми ухвалами найяскравіші неконсеквенції у правописи призначеній для школьної науки”²²). (Вђдъ, вђнъ, читавъ, вовкъ, ходить, мѣдъ, всѣ краѣ, ы; и з дашком — в закінч. прикм.; е, є; ь по ч, ж, ш, щ; ѣ).

„Правда” помістила теж у Вістях 1869. ч. 17. звітлення з ухвал виділу „Просвіти”, 1): „щобъ книжки популярні печатано такою правописью, яка въ школахъ народніхъ уживається; 2) щобъ діла наукові печатати по волі автора, въ одній изъ двохъ уживанихъ у насъ правописей: Д-ра Осадци, або П. Куліша”. В іншому місці „Правда” (ч. 47. 1868) похваляє постанову виділу „Просвіти” друкувати книжки для народу кирилицею і правописом 2. вид. грам. Осадци. „Якою правописью народ читати вміє, на тій треба ему и подати науку”.

В 70-их роках етимологічний правопис запанував усевладно в часописах „Слово”, „Рускій Сіонъ”, „Ластѣвка”, „Учитель”, „Временникъ Ставропігійского Института”, „Изданія общества им. Качковского”.

Фонетика опановувала щораз ширші круги громадянства завдяки „Правді”, читанкам Романчука, Лучаківського та О. Барвінського. Одначе вже з 1880 р. починаючи, завертають галицькі українці знов до „максимовичівки” в „Батьківщинѣ”, „Дѣлѣ”, „Зорѣ”.

З „максимовичівкою” перебув загал старшого галицького суспільства аж до першого десятка ХХ ст.; школа вживала її до

1895 р., тобто до міністеріяльного розпорядку про введення фонетичного правопису.

На основі наведених фактів переконаємося, що традиція глибоко вкорінилася у наше громадянство та не легко було перемогти її. Деякі громадяни, зневірившись у доцільність боротьби, сходили із становища переможеними та покорялись тодішній звичці (Вагилевич, Лозинський). Не покорились тільки молоді народовці, що їх органом була з 1863 р. „Мета”, а далі „Нива”. Про них буде ще окремо.

Правописне питання на Закарпатті та Буковині в XIX і XX ст.

Подібне, а навіть ще гірше безладдя було на Закарпатті, що то відстало від української народної мови в літературі, а навіть і від свого говору. Вже в половині XIX ст. змінив видавець І. Раковський правопис граматики Духновича, хоч Духнович був прихильником народної течії та дуже сердився на цю самоволю видавця.

У шкільних підручниках, часописах і публікаціях уживають тут до 70-их р. р. етимології та давньої книжної мови.

Наслідки цієї мішанини були погубні для громадянства, бо воно мало читало і ставало щораз темніше¹⁵).

„Церковная Газета”, „Карпать”, „Листокъ” — передруковували різні фейлетони в етимологічному правописі. Також шкільні посібники вживали етимології. Щойно в 1873 р. стрічаємо тут перші спроби фонетичного правопису в часописі „Газета для народних учителей”, що її видавало міністерство народної освіти в Будині. Ширив його тут сам уряд, що спершу хотів завести латиницю, але проти неї стануло духовенство. В „Карпат-і” поміщено 1873 р. „Отвѣтъ прѣшевскаго епископа на предложение угорскаго министра просвѣщенія касательно замѣненія кирилицы латинскими буквами” — та статтю А. Ю. Г. (Гомичкова) „Латинская азбука”. В додатку до „Карпата” вийшов меморіал мукачівської „учебной комиссії” в справі латиниці, де виявляється від’ємне становище супроти неї. В тому саме році поміщено в галицьких часописах ряд статей та довідок про заходи угорського уряду щодо введення латиниці (Правда ч. 5. 1873: „Ряд угорский и кирилица”; „Слово” ч. 2.: „Новая опасность для русского письма и языка”. Допис з Унгвару; ч. 16-24, Д-р В. Терлецкий: „Угорская Русь”). Із статей довідуємося, що загал громадянства ставився відпорно супроти заходів уряду.

Незабаром, бо в 1881 р. видає Чопей Ласловъ (Василь): „Руську азбуку и первоначальну читанку для первого кляса народныхъ школъ. Въ Будапештѣ”. На вступі пояснює, що міністерство доручило перевидання шкільних книжок та перероблення їх „русской” мови на „руснацку”, „за то ихъ (книжок) не лемъ дѣти, по мѣстома и самѣ панове учителѣ не могли совершенно порозумѣти. Переробитель знає усѣ тяжести, съ котрыми ся при работѣ побороти мае и за тото такимъ языкомъ змагає ся писати, котрыйбы у вшыткыхъ мѣстахъ, де лемъ русьнакы живутъ, порозумѣти могли”²³⁾. Етимологічний правопис достосовано тут до народної мови Закарпаття при чому ó має різне значення, залежно від говірки (и, і, у — кинь, кінь, кунь), як Максимовичеве ô, ê. Так отже заходи Чопея переломили заскорузлість його попередників. Народна мова Закарпаття ввійшла в письменські твори В. Жатковича, Г. Стрипського, А. Волошина, Гренжи-Донського... Вона найшла собі правописну форму, що була зреформованим етимологічним правописом аж до громадянського вирішення з 1920 р. на анкеті, що її скликав „Школьный Отдѣлъ” до Ужгорода. Тут за радою Г. Стрипського прийнято нову етимологічну систему, що є добра для всіх трьох головних говірок, що то вимовляють старе о в зачиненому складі як: 1) і; 2) ü; 3) у. Вона об’єднує їх в етимологічному ô. Вирішено також у мові зближатися до верховинської говірки, що є подібна до мови всіх українців. Прийнято: **ы, ъ**, м’якшення дієслівних закінчень та **-ць**: пишуть, словарець, пивниця; **-в**: говорив; **е** — **е**; **г** — **г**.²⁴⁾

Етимологічний правопис був також на Буковині в уживанні: Поширювали його школи, товариства і преса. Від 1850 р. виходив для Буковини „Общій законъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ”, що змінив свій правопис щойно в 1912 р. „Буковинская Зоря”, видавана І. Глібовицьким від 1870 р., поширювала також етимологію та архаїчну мову. „Русская Бесѣда” — була теж сівачем таких симпатій до половини 80-их р.р., бо етимологією видавала свій „Мѣсяцословъ буковинско-русскій”. „Учитель” стояв на тому самому становищі та навіть перший буквар О. Поповича вийшов етимологією ще в 1884 р. Найбільший вплив на це явище мав професор учительської семінарії І. Глібовицький, що враз із Н. Шкурганом та О. Поповичем видав шкільну читанку: „Книжка руская языкоучебная для нижней степени австр.-русскихъ народныхъ школъ. Черновѣцъ 1881”.

Фонетичним правописом писав і друкував О. Ю. Федькович свої твори в „Вечерницяхъ”. На фонетику зважився також І.

Воробкевич, що під псевдонімом Данило Млака видав 1877 р. буковинський альманах „Руська Хата” (Львів-Чернівці), а опісля від 1885 р. С. Смаль Стоцький, Ф. Гартнер, що мали великий вплив на громадянство завдяки своєму становищу професорів університету. О. Попович, І. Тимінський, Е. Пігуляк приєднали суспільство до фонетики. В 1885 р. „Бібліотека для молодіжи накладом Руської Бесіди”, а в 1888 р. „Буковина” почали писати фонетикою. Саме тоді розігрався останній бій між обидвома таборами на правописній комісії в „Народному Домі” й тут більшістю ухвалено прийняти етимологічний правопис. Тоді професор учительської семінарії Лев Галицький висупив з меморіалом, що розторочив докази ворогів фонетики. Також С. Смаль Стоцький та Ф. Гартнер станули тоді в обороні фонетики на урядовій конференції.

„Кулішівка” та її поширення в 60-их роках

Визначним правописним реформатором, що вмів підійти до цього питання обережно і не нападав яскраво на традицію, був П. Куліш. Він писав зразу так, як Котляревський, потім як Максимович, а вкінці придумав сам свою систему та застосував її в „Запискахъ о южной Руси” 1856-7 р. Потім зреформував її в „Граматці” та піддав петербурзькій „Основи” (1861 р.). „Основа” прийняла її як „найболѣе доступную большинству читающихъ”. Засади свого правопису виложив на вступі до „Записокъ”, VII-VIII стор., вясняючи, що полтавсько-чигиринська вимова, найбільше загальна для українців, примусила його викинути **ы** та завести на його місці **и**. Він уживає **і** замість російського **и** — в значенні **і**, **йі**; відрізняє **е** від **є** після приголосних; вживає **ѣ**—**йо**, **ьо**; **е**—**є**; латинського **G**—**Г**; середнього **л**; здвоєне приголосні для зазначення довгости; вживає закону доброзвучности (**і** — **й**; **у** — **в**); заховує **ъ** на кінці та після губних, **р** і приростків перед йотованими голосними; вживає **-ри** в словах: христитись, кривавий...; м'якшить **рь**; пропускає означення паліталізації (світ); вживає асиміляцій: вчитьця, поїжджали, розказувала, необашної; пише окремо від слів: **бъ**, **би**, **жъ**, **же**; вкупі: **-ся** з дієсловом, **-му** з дієсловом, вживає **-ова** замість **-ува** в VI. кл. дієслів.

Прикл.: **іхъ**, необашної, платте, не; **ѣго**, всѣму, сѣго; **Киевъ**; **Срунтъ**, **фигъ**; **пилно**, настїлники; **лихолїтте**, **братте**, **безвідде**, **опрощѣнне**, **ружжя** (родов.), **але**: **щасте**, **заполоччу**, **зілля**; **звеселяє й**; **вже й** знають усюди; **що всюди**; **увїйшовъ у світлицю**, **вклонився**; **да й**; **якъ удова**; **про вдову**; **по надвїрью пѣе**, **здо-**

ровъе, безхлібъя, обѣдешъ, задрижала, нехрищений; лицарь; сонця, менше, святому, женчикъ, панство, співатиму; багато, хазяйствечко, очини, найкращого, не счується, згодисся, роспитати, росчинились, рострату, ззість, проїжжачихъ, се жъ, а що жъ, вороги бъ, а якъ же, воно бъ тоді, той би сказавъ; лежатиму; стрѣлятимешъ, голитимусь; полудновать; з ризкою: зъ-під, въ-горі, въ-купі, якъ-би, колись-то, тоді-то, абб-що; тб-що, що-небудь; м'якшення: дівоцьку, батьківськимъ, чужоземець; люблять.

Непоследовності. Та проте бувають у нього непоследовності: навяже, время, пятый, памяти; идучи, изъ, ище; що усю, въ воді...

Кулішевий правопис піддержав традицію О. Павловського та поширив її на всю східню Україну. Після смерті Шевченка дісталась кулішівка до Галичини та тут з'єднала для себе молодих, а також пресу. „Слово” містило поезії Куліша в оригінальному його правописі (ч. 7. 1862). „Вечерницѣ” поміщували твори східніх українців — кулішівкою, а також 39-42 ч.ч. друковані нею в цілості. Про її популярність на Придніпров'ї свідчить лист „З України” — хутора Шовковиці, друкований у „Вечерницяхъ” 33. ч. 1862.: „Вчивши малих дітей, ми дозналися, що правопись Куліша сама практична, бо въ ій слово вимовляється такъ, якъ пишеться, и дитина, вивчивши азбуку починає добре читати слова вінъ, вілъ, написані кулішевською правописсю”... В 11.ч. 1863 р. „Вечерницѣ” є замітка, що „деяки попы та урядники уживають уже въ своѣмъ урядованню” фонетичного правопису на Україні. — В 12. ч. у „Всячині” читаємо: „Згадували мы уже раз у „Вечерницяхъ”, що правопись фонетичная найшла уже мѣжъ нашими галицькими братьями не мало симпатіи. Не одне письмо дѣстали мы, в которѣмъ и старши наши народолюбѣцѣ домагаються ѡдъ насъ консеквентного перепровадження той правописи у цѣлому нашому письмі; за молодшихъ и не згадувати, ти и не допускають иншой правописи въ южноруськихъ письмахъ. Трапляється отже и то дуже густо, що ученики гимназіяльні пишуть свои школьні выробы фонетичнѣю правописсю, чому розважнѣщи зъ професорѣвъ и не противляться, уважаючи теперѣшний періодъ въ нашій литературѣ на Галичи, за переходовый, де поединчи ельменти стертися мусять, закимъ стане правило ясне і докладне...”

„Мета”, що писала тільки кулішівкою, поміщувала статті про цей правопис; напр. у 1865 р. ч. 6. є стаття С. Голода „Де-що про „кулішівку”, а там говорить про неї, як про одинокий лік проти московських впливів; в ч. 10. 1865 р. К. Климкович радить

прийняти „одповідню писовню оригинальну в твори Матиці, а має тут на думці кулішівку; в 11. ч. 1865. є стаття: „Сліди кулішівки в XVII ст.”, в якій автор доказує історичність цього правопису, бо писав ним уже Самовидець; в 15. ч. є записка про вчителя української мови С. Ц. з Тернополя, що хотів позбутись кулішівки з гімназії та робив доноси на учнів до інспектора Яновського, а проте вся молодь лише кулішівкою. Також „Правда” за 1867 р. помістила статтю О. Партицького п. з. „Етимологія и фонетика”, а в ній автор радить галичанам прийняти кулішівку, бо вона практична та розбуджує інтерес до народної мови. Часопис „Ниву” видавано тільки кулішівкою.

Все це вказує на поширення Кулішевого правопису в 60-их роках. Та проте не був він знаменитий. Вже Гацук закидав йому недостачу научної основи в непослідовній йотації, що не відповідає народній мові, бо **і**, **ы** — то різні звуки.²⁶⁾ Куліш не розв’язав у цілості правописного питання, хоч дав сучасному правописові перші тривкі основи в фонетиці. Все ж таки не позбувся двозначних букв (**я**, **е**, **ю**) не придумав букв для африкат, двогубного **й**, середнього **л**, паляталізованих, залишив **ъ**. Зате в інших засобах зробився проломовим реформатором.

В 60-их р.р. Куций придумав фонетичну та докладну систему, що не прийнялася через невеликий його авторитет. Також Шейковський мав свою окрему систему, що різнилась від кулішівки (Быть Подолянь, 1860).

Гарно зреформував тоді правопис М. Номис у своїх „Українських приказах” СПб. 1864. Він залишив **ъ** тільки між губними й йотованими, вживав латинського **Ѣ**, **і** = **і**, **йі**; **ѣ**, **е**: дід, іі, ёму, лёду, еден.²⁷⁾

Найкращі правописні системи 70-их років

На 70-і р.р. припадають найкращі фонетичні системи. Першої з них уживали співробітники „Записок юго-западного Отдѣла русскаго Геогр. Общества” в 1873 р. Працюючи над східноукраїнським фольклором, вони мусіли вживати в записках точних знаків та букв, щоб вірно передавати тонкощі українських звуків. Ця обставина дуже сприяла фонетичній засаді та в висліді дала дальший ступінь розвою. „Записки” зробились отже основою тодішнього правопису, випереджаючи всіх інших реформаторів, та вплинули на систему Е. Желехівського. Між співробітниками „Записок” стрічаємо найвизначніших тодішніх діячів і вчених, як Драгоманова, Антоновича, Житецького, Михальчука,

Чубинського, Лисенка. Нічого дивного, коли знавці діалектних одмін зуміли знайти для них відповідну систему. А полягала вона ось у чому: Зникли традиційні пережитки, що не визначали українських звуків, напр. **ъ, ъ, ы**, а на місце **ѣ** прийшло **ї**, на місце **ы** середнє **и**; **і** вжито замість усіх інших форм закритого **о, е**; з давніх залишилось тільки: шведське **ё**, поруч **ю, кг** на означення **г**; **о=є** в деяких положеннях. Пр.: їсти, Україна, її, ёму; діл, зільє; кгречний, безголове²⁷).

Цю систему розвивали далше І. Рудченко в „Чумацкі пѣсни” К. 1874; П. Чубинський в „Труды экспедиціи”, СПб. 1874, т. V, Антонович і Драгоманів в „Историческія пѣсни”, К. 1874, М. Старицький в „Сербських народніх думах і піснях”, К. 1876 та вкінці згадані галицькі реформатори.

Одначе указ з 18. травня 1876 р. спинив цей розвиток правопису. На основі того указу не вільно було в Росії друкувати оригінальних творів, за винятком історичних документів і пам’яток та творів „изящной литературы” в українській мові, українським правописом. Уряд дозволив пізніше вживати в письмі т. зв. „ярыжки” тобто російських букв для українських звуків. Ця остання форма проіснувала тут здебільша до 1905 р.

На кінець 70-их р.р. припадає одна з найбільше наукових систем правопису, а саме „драгоманівка”.²⁸ Її творцем був Михайло Драгоманів, що придумав її як емігрант у Швейцарії. Уживали її найближчі приятелі та прихильники Драгоманова в листуванні та виданнях, як от Павлик, Франко, О. Коцовський, Л.Озаркевич (1884), В. Стефанік (90-ті роки), К. Попович, Н. Кобринська, Л. Косач... Громадянство не прийняло її через велику радикальність у змінах та через соціалізм її творця. Драгоманів завів справді радикальні зміни в дотеперішній традиції. Отже викинув **ъ, щ, я, ю, є, ѣ, ё, и=і**; закон м’якшення розв’язав з допомогою тільки одного знака **ь**; а для йотування вжив латинського **j**; **щ** розвинув на дві букви **шч** — згідно з вимовою. Поруч цієї системи вживав ще латиниці у деяких своїх виданнях з практичних причин, мовляв, щоб зблизити українців до цивілізованого світу, та щоб дати змогу пізнати українську літературу тим, що вміли читати тільки латиницею. Однак його латиниця не мала точно означеної форми, бо була трохи чеська, а трохи польська (**š, č, ž, v=w, ň, ś, t’...**). Як еволюціоніст стояв на становищі, що правопис приймається через засвоєння, поволі та компромісово, тому й не робив реклями своєму правописові, вважаючи, що практичність та потреба спонукають громадянство до прийняття його.²⁸

. Драгоманівка вживала: 1) **ja, je, jo, ju, ji** (=я, е, йо, ю, ї); 2) м'якшення приголосних через **ь**; 3) середнього **л**; 4) не означувала паліталізації двох приголосних зокрема, за винятком здвоєння; 5) заховувала деякі традиційні та історичні засоби писання; 6) хиталась у чужих словах між російською та українською транскрипцією.

Прикл.: льуде, кість, кінцьа, радістьу, писань; світом, висміјав; двадцять; безпечні, запорозці, льудський, користній; счастья, низче, вищій, помічниця, місьчачник, одверто, одходить, замість, роз — перед дзвінками, рос — перед глухими; -ова, -ува: поступваньня, образуваньня; инший, багатий, одхрищуватись, хрещеник; кроваві — криваві; мньакій, різній і ріжний, -ся, -му вкупі з дієсловом; закон доброзвучности.

Непослідовності: святиј, кожемьаки; тієєї з тьїєєї; писаньня, бажаньнь, довірја, замість повірья; видаєтьсьа; не ма; на решті, хто небудь, в кінці, з гори... и, г, ла, лу, ле в чужих словах: философ і філософ, амбитности, політика, газета, прокламація; касса, ітти; э: Эльсниц...

Цією фонетикою видавав Франко „Громадський Друг” (1878), „Дзвін”, „Молот” та „Дрібну бібліотеку”, а Драгоманів „Громаду” в Женеві (1878-9) та „Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.” Женева 1888, 1885.

„Желехівка” — як основа фонетичного правопису

1893 р.

„Пи ш і м, я к п р а в и л ь н о г о в о р и м”...

Початок 80-их р.р. виказує в Галичині дві розбіжні правописні течії. Тоді як преса (Батьківщина, Дїло...) перейшли до „максимовичівки”, наука дістала нову систему в виді т. зв. „желехівки”, тобто правопису, якого вживав Є. Желехівський у своєму „Малоруско-німецькому Словарі”, що почав виходити поодинокими аркушами від 1882 р.; після смерті автора докінчив його С. Недільський в 1886 р. На вступі до нього подана азбука, зложена з 33 букв, а між ними **г, е, є, й, ї, ю, я, щ**. Окремо наведено: 1) знак **ь**, „що м'ягчить согласні, як **дь, дзь, зь, ль, нь, сь, ть, ць**”; 2) апостроф ' „означає, що попередна согласна не м'ягчить ся, а остає твердою” (з'їв); однак вжито його також при зложених з'одягати, але з-окрема; 3) пояснено функцію букв **ї, ю, я, є**, „м'ягчить попередну согласну”, 4) **и** на початку слова означає **і**.

Як бачимо, Желехівський ужив **ї** в подвійному значенні, аналогічно до **я, ю, є**, тобто для йотування та паліталізації. Це була

перша спроба, що її опісля повторили С. Смаль-Стоцький і Гартнер.

Надто стрічаємо в нього апостроф, знаний здавна в нашій графіці. Цей правопис постав щойно між 1882-84 р.р., на що вказує листування Желехівського. Перед 1882 р. автор пише: ділом, всі, Станіслав, моїх, книгарскої, після 1882 р. руці, цілую, Вашої, німець. Також вживає він знака і з каблучком, як й=г; від 1882 р. г: еґземпляр²⁹).

Фонетичним був правопис „Рускої Граматики” С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера з 1893 р. Вже на кілька літ перед цією історичною подією з 1886 р. працювали обидва автори в тому напрямі, щоб переломити льоди в Галичині й Буковині та завести фонетику в офіційний правопис. Завдяки їхній важкій праці та дипломатичному хистові вдалось це діло довершити. С. Стоцький оповідає про ці події: „Сконстатувавши прямо неможливий хаос в тодішніх українських шкільних книжках як що до мови, так і що до правописи — ми рішили ся перш усього взяти ся до управильнення української шкільної правописи, до заведення гармонії між школою і літературою, до сконсолідування літературної мови”.

Автори сподівалися великих перепон, тому: „Ми склали правописні правила, коротенькі, щоб показати, як поєдинчі, прості правила вповні вистарчають, щоб правильно писати по українськи. В основу наших правил поклали ми українську літературу, а особливо одинокий тоді словар Желехівського. З відповідним пропамятним письмом предложили ми наш проект 1886 р. Міністерству освіти... (Воно) запорядило, щоби при Радах шкільних краєвих у Львові і Чернівцях скликано анкети українських професорів ріжних категорій для управильнення української шкільної правописи. У Львові висловились проти фонетичної правописи; так само в Чернівцях зчинилась велика буря”³⁰

Автори не мали прихильників, бо навіть Драгоманів робив їм закиди за те, що звернулись до уряду, замість до громади. Та проте вони йшли далі завзято до своєї мети. Після виготовлення граматики С. Стоцький звернувся до президента Буковини, гр. Паче, а інспектор Попович перевів у всіх народних школах серетського повіту практичний доказ легкого засвоєння фонетики. Попович з'єднав собі також міністра освіти Гавча, а цей доручив скликати нову анкету, а після неї фонетичний правопис затверджено до шкільного вжитку (1895 р.)... То вся історія цієї важкої події, одначе цікаві подробиці.

На першій анкеті в Чернівцях предложили С. Стоцький

і Гартнер науково опрацьовану заяву п. з. „Minoritätsvotum in der vom k.k. Bukowiner Landesschulrathe behufs Regelung der ruthenischen Schulorthographie eingesetzten Commission, abgegeben im November 1887 von Dr. S. Smal Stocki u. Dr. Th. Gartner, Professoren an der Universität zu Czernowitz.

Тут доказали, що 1) управильнення правопису є негайно потрібне й побажане; 2) що члени субкомісії в більшості спиноють його через хитання і зміни в шкільних програмах; 3) що всі фонетики — письменники пишуть однаково й так, як Желехівський, а етимологи заводять хаос; 4) що письменники вживають фонетики в творах письменства, а етимологи займаються тільки публіцистикою; 5) що український правопис не можна стосувати до мертвої церковно-слов'янської мови; 6) що історія української мови вказує на фонетичний правопис; 7) що вчені є за фонетикою; 8) що історичний правопис є нещастям школи, а правопис Осадци та більшості в субкомітеті є непослідовний і важкий до вивчення (гл. Проломъ), тоді як правопис Желехівського є практичний для школи й простий; з історичного правопису немає ніякої користи. На основі цих речових доказів предложили до затвердження правопис Желехівського, додаючи в окремому письмі (Anhang) порівняння правопису Осадци та Желехівського для наглядности.

В Осадци	ъ	ы, і	ѣ, ѓ, и	з дашком	вѣ, ви	з даш.	вѓ, ѓ
В Желехівського			и		і, ї		ві
В Осадци		є, ѣ	г (г, г)		зъ, съ		ѓтъ
В Желехівського		є	г, г		з		від

Крім того, С. Смаль-Стоцький писав про правопис в окремій брошурі,³¹⁾ де закликав громадянство прийняти фонетику. „Максимовичівкою” — писало небагато письменників на східній Україні, а в Галичині стала вона довголітньою основою письма; правдиві письменники вживали й тут фонетики. За нею були: Артемовський-Гулак, Квітка й інші. Фонетичний правопис перейшов розвиток від фонетики Гулака, Квітки, Котляревського, до фонетики Куліша, що в 70 р.р. дійшла до досконалости. Етимологи вживають сім букв для и, і, Желехівський тільки три: и, і, ї. Новий правопис не знає подвійних зм'якшень. Вкінці поставив засаду його: „Пишім, як правильно говорим!”

„В справах правописи завсіди рішатиме дійсна вимова і нічого не поможуть ніякі правила” — каже С. Стоцький у своїй розвідці „Правописні непорозуміння” Київ 1914. „Українська Хата”. „Одразу покладено в основу правописи принцип фонетичний. Між першими фонетиками були різниці тільки графічні”.

— „Головно треба було рішити питання, чи для вираження звуків української мови послуговуватися буквами гражданки в їх російському значінню й розумінню (Павловський, Гулак), чи нав'язуючи почасти до давнього укр. письменства уживати тих знаків в їх питомому укр. значінню й розумінню, як воно з давендавна склалося на Україні на підставі асоціації образів графічних з образами звуковими (Куліш)”. „Кулішівка” перемогла в письменстві..., а теперішня наша правопись це добуток дальшого розвитку кулішівки. В ній задержано: я, є, ю, й та із „желехівки” додано ї-зі”.

Для вжитку школи видано О. Поповича „Руску граматику для шкіл народних”, І. П. Відень 1897, Коцовського В. — Огоновського О. „Методичну граматику рускої мови”, Львів 1904. (2-е 1909) та „Руску правопись” в 1907 р., на жаль, з деякими змінами, що до них мусів навіть Стоцький достосуватись у другому виданні граматики. Цей правопись проіснував у Галичині до 1919 р., а навіть застосовано його в київському виданні „Літературно-Наукового Вістника” та інших київських виданнях („Засів”, „Село”). Після війни в 1922 р. випрацювала „Язикова Комісія” при Н. Т. Ш. у Львові правопись, що був переходовим до єдиного українського та визначався подвійними формами (богатий, багатий), писанням чужих слів за польською вимовою та не узнавав апострофа.

Правописне питання в останніх десятиліттях

„Пиши згідно з літературною вимовою”

Після революції в 1905 р. закинули східні українці ярыжку та стали писати правописом Б. Грінченка, поширеним у пресі та у виданнях. Найбільше закріпив його „Словарь української мови”, Київ 1907-9, під редакцією Грінченка. Цей правопись був фонетичний і відповідав точно ортоєпії східньо-українського наріччя, на яким постала літературна мова. Він уживав апострофа після **п, б, в, м, ф**, твердого **р** та після приростків перед йотованими (з'ява, з'їзд, п'ять, б'ю); і означає тут тільки йі; м'якість двох приголосних не зазначена подвійними знаками: сміх, світ, святий; -ся виступає вкупі з дієсловом.

Цьому правописові закидували С. Смаль-Стоцький та Д. Николишин великі неточності: затирання фонетичних різниць між звуками — ніс, нйс; -ся вкупі; уживання апострофа після губних... Грінченко написав також статтю: „Три питання нашого правопису”, Київ 1908, де зупиняється на тих засадах, що від

них не відступлять східні українці: 1). **і** — одно для **і, ы, 2)**. апостроф, 3). -ся разом з дієсловом. „Грінченківка” опанувала видавництва східньої України. З відновленням видавничого руху та заведенням української школи після революції правописне питання вимагало остаточної розв’язки та стабілізації правопису.

Самостійну азбуку пропонував Ів. Тенко. Комісія мови при українському Товаристві шкільної освіти в Києві зладила граматичну термінологію й правопис, що став основою шкільного правопису і видань до 1919. р. В тому ж році видано в Кам’янці Подільському „Правописні правила”, що їх опісля затвердила Академія Наук у Києві 1921 р.

Ані правопис Н.Т.Ш. з 1922, ані цей останній не вдовольняли громадянства. В „Ділі” 1922. 195. ч. критикував М. Рудницький становище Н.Т.Ш., що 1) без порозуміння із східньо-українськими філологами вирішило правописне питання; 2) ввело двійні правописні форми; 3) свої висновки збудувало на теорії та історичній традиції, а не на життєвих потребах. Також граматики та деякі вчителі-україністи виступили проти вирішень Н.Т.Ш., як напр. В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Д. Николишин, дораджуючи зберігати деякі тощоці давнього правопису, як напр. **ї** в значенні **ы, ся, б, би** окремо від слів. І видавництва не зараз прийняли його в цілості, а писали, як попало. В пресі панував еkleктицизм. „Майже кожде українське видавництво еживає досі свого спеціального правопису, згл. правописів, які різняться більше, або менше (Нова Зоря 1929. ч. 86).”

Потреба нормалізації деяких літературних форм мови та застосування до них правопису викликала Правописну конференцію в Харкові 1927 р.

Тому, що вирішення конференції основувалися на незначній більшості, а в деяких справах були розбіжні, вибрано комісію для полагодження розбіжностей. На основі її становища президія конференції поладнала компромісово західню та східню традицію в чужих словах, установивши **г** в новітніх словах, **г** в старих, що походять передусім з грецької мови; **ля, лю** в нових запозиченнях, **ла, лу** в грецьких; **ле** для всіх запозичень; апостроф після губних та твердого **р** і приростків перед йотуванням; в інших особливостях прийняла правописну систему на основі звучні літературної мови. Так отже, ввійшли в правопис усі ті фонетичні прикмети літературної мови, що за них велася боротьба впродовж XIX ст. Одначе й ця конференція не розв’язала питання двозначности: **я, ю, є**, не ввела окремих букв для африкат, двогубного **у**, а сталось це згідно з ухвалою комісії.

Ухвали конференції прийняло Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові в 1930 р. на основі ухвали Філологічної Секції.

Цей правопис стрінув невдоволення серед громадянства. Західньо-українська преса прийняла його спершу, без компромісових форм та апострофа. Для східньо-українських громадян найбільше невідповідними були компромісові форми. В 1932 р. поладнано офіційно це питання в УРСР в той спосіб, що з азбуки усунено „зайве” г, а на місце його завернено г, та в іншомовних словах заведено зміни в писанні, напр. **ла, лу**. Сучасна еміграція зберігає ухвали харківської конференції.

От і вся історія правопису, а рівночасно також правописного питання в Україні.

S U M M A R Y

The beginnings of the orthographical question in Ukraine are connected with the defect of the Kyrilitsa which was taken over from Bulgaria as the written language. The defects of the Kyrilitsa were carried into the cursive in writings and correspondence in the XV cent. The Bulgarian graphic reforms and also the Byelorussian and Russian usages had a great influence upon the Ukrainian orthography system. The first attempts to form orthographic rules were made in the time of the grammarian Adam Bohorych (1584). Then there appeared in the Adelfotes (1591) of Lavrentij Zyzanij and the grammar of Meletij Smotrytskyj (1618) norms which opposed the folk tendency and strengthened the official rules. The Grazhdanka took over from the Kyrilitsa its chief defects. The application of the Grazhdanka to the new literary language caused new divergencies in the XIX and XX cent. In this period the orthographic question became acute during the "civil war" in the clash of innovation and tradition. The question of spelling was particularly disputed in Western Ukraine. In connection with the efforts to introduce other systems until the official phonetics (1893) was accepted in the schools and press. Now there are maintained the principles decided by the Kharkiv Conference of 1927, changed in the UkSSR.

ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Abhandlung werden folgende Fragen aufgestellt: 1. Die ersten Anfänge der Rechtschreibungsfrage. 2. Die ersten Rechtschreibungsregeln in den Grammatiken der altukrainischen Büchersprache. 3. "Hrashdanka" (Anfang des XVIII Jahrhunderts) und ihre Mängel. 4. Rechtschreibungsfrage im XIX Jh. 5. Die ersten Versuche lateinische Schrift an die ukrainische Sprache anzupassen. 6. "Schreibe, wie du hörst" — als Grundsatz der Orthographie von "Rusalka Dnistrowaja" (1837). 7. Die Rechtschreibungsanarchie in der ukrainischen Privatkorrespondenz bis zum J. 1848. 8. Die Beschlüsse der Wissenschaftszusammenkunft vom 1848 und ihre Folgen. 9. Der zweite Versuch die lateinischen Buchstaben in die ukrainische Schrift einzuführen. 10. Die reformierte Schrift von Prof. Maksymovytsch ("Maksymowytschiwka") in der westukrainischen Schrift und Presse. II. Die Rechtschreibungsfrage in dem ukrainischen Transkarpatien und Bukowyna im XIX und XX Jh. 12. Die Schrift von P. Kulisch ("Kulischiwka") und ihre Verbreitung in 60-er Jahren des XIX Jhs. 13. Die besten Systeme der Orthographie in 70-er Jahren des XIX Jhs. 14. Die Schrift von Zelechiwskyj ("Zelechiwka") als Grundlage der phonetischen Rechtschreibungsfrage in den letzten Dezennien nach dem Grundsatz: "Schreibe nach den Regeln der Literatursprache". 16. Anmerkungen. 17-21. Literatur zu Spezialfragen.

Die Anfänge der ukrainischen Rechtschreibungsfrage sind mit den Mängeln der Cyrylica, welche von Bulgarien stammte, verbunden. Dieselben Mängel traten auch in der Kursivschrift der Urkunden und der Privatkorrespondenz des XV und der folgenden Jahrhunderte auf. Auch die bulgarischen Reformen, später die weißruthenischen und russischen Gewohnheiten übten einen großen Einfluß auf das ukrainische Rechtschreibungssystem aus.

Die ersten Versuche der Rechtschreibungsregeln haben ihren Anfang in der Grammatik des Adam Bohorytsch (1584) gefunden. Auch "Adelphotos" von Laurentij Zyzanij (1591) und die Grammatik von Meletij Smotrycjkyj (1618) verraten die Regeln, welche die Volkstendenz bestreiten und die offiziellen Normen befestigen. "Hrashdanka" (Anfang des XVIII Jhs) hat von Cyrylica ihre Hauptmängel übernommen. Die Anpassung der "Hrashdanka" an die neue Literatursprache (1798) hat neue Verschiedenheiten auf diesem Gebiete

verursacht. Innerhalb der letzten Jahrhunderte hat die Rechtschreibungsfrage scharfe Formen des "Bürgerkrieges" zwischen den Anhängern der Überlieferung und der Neuheit angenommen.

Im Zusammenhang mit diesen Tatsachen erschienen immer neue Systeme, bis endlich die offizielle Phonetik (1893) in der Schule und in der Presse Oberhand gewann. Heute bestehen in der Orthographie die Beschlüsse der Charkower-Konferenz vom 1927, an welcher alle Fachleute Anteil nahmen. In USSR wurden diese Beschlüsse meistens geändert.

ПРИМІТКИ

- 1). V. Vondrak. *Altkirchenslavische Grammatik*. Berlin 1912. 2te, 69.
- 2). А. Кримський. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. У.А.Н. Збірник Історично-Філологічного Відділу ч. 12. Київ 1924, ст. 98-112.
- 3). В. Ягичь. *История славянской филологии*. СПб. 1910.
- 4). М. Murko. *Geschichte der aelteren suedslavischen Literaturen*. Leipzig, 1908.
- 5). М. Возняк. *Граматика Лаврентія Зизанія з 1596*. Записки Н.Т.Ш. Львів.
- 6). В. Ягичь. *Ист. сл. фил.* 7). Там же.
- 8). М. Возняк. *Студії над українськими граматиками першої половини XIX ст.* Львів, 1911. Записки Н.Т.Ш.
- 9). З Київського списку „Енеїди” Котляревського 1799 року. За виданням П. Г. Житецького, Київ 1900. *Хрестоматія Шахматова-Кримського* ст. 194.
- 10). О. Павловский. *Граматика малоросс. нарѣчя*. СПб. 1818.
- 11). „Кієвлянинъ” 1842. *Собрание сочинений М. Максимовича II-III*.
- 12). Т. Шевченко. *Кобзарь*. Фототипічне видання, Львів 1914.
- 13). І. Франко. *Етимологія і фонетика в южноруській літературі*. „Народ”, 1894.
- 14). О. Маковой. *Три галицькі граматики*. Львів 1903.
- 15). К. Студинський. *Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835-1849*. Львів 1909.
- 16). М. Возняк. „Проект правописи І. Жуківського на з’їзді руських учених”. Львів 1908.
- 17). Я. Головацький. *Историческій очеркъ Галицко-русскон Матницѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвѣщенія*. Львовъ 1850.
- 18). *Передмова (до кореспонденції Я. Головацького) К. Студинського*. Львів 1905.
- 19). К. Студинський. *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795-1857*. Укр.-русський Архив XIII-XIV. Листи 59, 65 ч.ч.
- 20). В. Сімович. *Йосеф Іречек і українська мова*. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту. Прага 1934.
- 21). „Die lateinischen Schriftzeichen in der ruthenischen Sprache”, w *Dodatku Tygodniowym przy "Gazecie Lwowskiej"* Nr. 24, 26, 1859. Anonim, „Der Hirtenbrief und die ruthenische Sprache”. „Lemberger Zeitung”, Nr. 16.

- 22). Уваги над ухвалами Комісії для уложенія учебників руських. „Правда” 1869. ч. 43.
- 23). І. Е. Левицкій. Галицко-русская бібліографія. Львовъ 1886.
- 24). А. Волошин. О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ Русинов. Ужгород 1921.
- 25) О. Попович. Відродження Буковини. Львів.
- 26). І. Верхратський. З первих лѣт народовців (1861-66). Записки Н. Т. Ш. Львів.
- 27). М. Гащукъ. О правописаніяхъ заявленнхъ украинскими писателями съ 1834 года по 1861. „Основа” 1862. 7.
- 28). В. Сімович. Правописні системи М. Драгоманова. Прага 1932.
- 29). Листи Е. Желіховського в архіві НТШ, у Львові.
- 30). С. Смаль-Стоцький. Федір Гартнер (Некрольог) Записки Н.Т.Ш. 136-7.
- 31). С. Нагнибіда. Про руську правопись. Львів 1891.
- 32). М. Наконечний. Як повстав український правопис. Укр. Мова. Харків 1928 Рух.

ЛІТЕРАТУРА ДО ПИТАННЯ ПРО АЗБУКУ І ПРАВОПИС

- А. Павловскій.** Грамматика малороссійскаго нарѣчія. СПб. 1818.
„Московскій Вѣстникъ” 1827. ч. II. н. 8. 419-420 ст.
„Вѣстникъ Европы” 1829. ч. 167. н. 20. 303-305. ст.
- М. Максимовичъ.** Украинскія народныя пѣсни. Москва 1834. (Передмова).
- J. Lewicki.** Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien. Przemyśl, 1834.
- Г. Квітка Основьяненко.** О правописаніи малороссійскаго языка. „Маякъ”, 1840.
- М. Максимовичъ.** О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненкѣ „Кіевлянинъ” 1842. кн. II. ст. 153-180.
- J. Wagilewicz.** Grammatyka języka małoruskiego w Galicji. Lwów 1845.
- J. Łoziński.** Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego) Przemyśl, 1846.
- Яковъ Головацкій.** Грамматика рускаго языка. Львѣвъ 1849.
- О. Духновичъ.** Сокращенная грамматика письменнаго русскаго языка. Будапештъ 1853.
- Н. Барановскій.** О малорусскомъ правописаніи. „С-Петербургскія Вѣдомости” 1857. н. 232, 238.
- М. Куций.** Письмо къ редактору. О языкѣ и правописаніи. „Ужинка рідного поля”. Русскій Вѣстникъ 1859, н. 11.
- М. Гащукъ.** Українська абетка. Москва 1861.
- М. Осадца.** Грамматика рускаго языка. Львовъ 1862.
- А. Торонскій.** Грамматика рускаго языка М. Осадцы. „Слово” 1862.
- (П. Дячан) **Розношинскій М.** Критика на грамматику рускаго языка составлену М. Осадцовъ 1862 р. „Домъ и Школа” 1864.
- С. Голодь.** Де-що про кулішівку. „Мета” 1865. н. 6.
- П. Дячанъ.** Методична граматика языка мало-рускаго. Львѣвъ 1865.
- О. П. (Павлусевич).** Слѣди кулішівки въ XVII. ст. „Мета” 1865 н. 10-11.
- Г. Шашкевичъ.** Мала граматика языка рускаго. Вѣдень 1865.
- П. П.** Уваги при читанню нововиданої грамматики п. Григорія Шашкевича „Мета” 1865. н. 15.
- О. Лепкій.** Указатель на употребленіе гдехоторыхъ буквъ въ рускѣй правописи. Львѣвъ 1870. 2-е 1881.
- Труды юго-западнаго отдѣла Русскаго Географическаго Общества т. I. 1873.

- Київ (передмова).
- Е. Партицій.** Граматика языка руского для ужитку въ школах людовыхъ Львѣвъ. Въ ц.к. накладѣ. 1873. (Кирилицею). 2-е 1882, 3-е 1889.
- М. Туловъ.** О малорускомъ правописаніи. „Филологическія Записки” 1879. н. 4, 5. ст. 1-30.
- Е. Желеховскій.** Малоруско-німецкий Словар. Львів 1886.
- Листи** О. Партицького, Е. Желехівського, О. Огоновського, І. Франка, О. Косачевої, М. Коцюбинського в р.р. 1880-1894. (недруковані, в архіві Бібліотеки Н.Т.Ш. у Львові).
- О. Огоновскій.** Граматика руского языка. Львовъ 1889.
- Е. Сабовъ.** Русская грамматика и читанка. Къ изъученію угорско-русскаго литературнаго языка. Унгарь 1890.
- Энциклопедический Словарь** Ф. А. Брокгауза — И. А. Ефрона. СПб. 1893. Гражданскій шрифтъ. Азбука. Правописаніе.
- С. Смаль-Стоцький — Т. Гартнер.** Руска граматика. Львів 1893. 2-е 1907, 3-е 1914, 4-е 1925.
- І. Копач.** Кілька неясних точок нашої шкільної і урядової правописи. „Дѣло” 1898.
- К. Студинскій.** Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку. Львів 1902.
- О. Маковей.** Три галицькі граматики. Львів 1903. Записки НТШ 51. — Руска правопис із словарцем. Львів 1904.
- І. Верхратскій.** Рецензія книжечки „Руска правопись із словарцем” Львів 1905. ст. 1-20.
- К. Студинскій.** Кореспонденція Я. Головацького в літах 1850-1862. Передмова. Львів 1905. Збірник іст. філ. секції НТШ. VIII-IX.
- К. Михальчук.** До правопису де-яких форм „мякої деклінації” в українській мові. Київ 1908.
- А. Кримскій.** Украинская грамматика. Москва 1907-8.
- К. Студинскій.** Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835-1849. Львів 1909. Збірник іст. філ. секції НТШ. XI-XII.
- Е. Дмитрів.** Українська правопись. „Буковина” 1909. н. 6.
- І. Франко.** Наша мова і правопись. 1909.
- Русалка Днѣстровая.** 2-е в. Й. Застирця. Тернопіль 1910.
- Я. Чепіга.** Психо-фізіологічні основи правопису. „Світло” 1911, май 61-71 ст.
- М. Возняк.** Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. Львів 1911. Записки НТШ 89-91.
- І. Верхратскій.** Наша правопись. „Діло” 1912. н. 29 - 37.
- С. Томашівскій.** В справі нашої правописи. „Діло” 1912. н. 153, 158, 168, 174, 186, 191, 215, 220, 221.
- В. Сімович.** В справі анархії в нашій правописи. „Діло”. 1912. н. 244.
- С. Смаль-Стоцький.** В справі нашої правописи. „Діло” 1912. ч. 210.
- О. Томашівскій.** Чи писане великих буков всюди оправдане? „Наша Школа” 1913. кн. 2.
- В. Гнатюк.** Чи розрізняти в нашій правописі тверде й м'яке і? „Наша Школа” 1913. кн. I.
- Ів. Т-енко.** До питання про утворення самостійного українського алфавиту. Де-кілька уваг. Київ 1917. •
- Граматична термінологія і правопись. Ухвалені комісією мови при Товаристві Шкільної Освіти. Київ 1917.

- В. Науменко.** Загальні принципи українського правопису. „Час” Київ 1917.
- І. Свенціцький.** Основи науки української мови. Київ 1917.
- В. Сімович.** Граматика української мови. Раштат 1918. 2-е Київ-Ляйпціг 1920. Українські правописні словнички. Головніші правила правопису.
- І. Свенціцький.** Нариси з історії української мови. Львів 1920.
- А. Волошин.** Практична граматики руського язика. Ужгород. „Унію”.
- О. Шахматов — А. Кримський.** Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI — XVIII вв. Київ 1924.
- С. Стоцький.** Уваги до проекту українського правопису. „Україна” 1927. Український правопис. Харків 1929. Д. В. У.
- М. Грунський.** Основи українського правопису. Київ 1929.
- М. Грунський та М. Мироненко.** Український правопис. Київ 1929.
- М. Семенів.** Література про новий український правопис за 1929 р. Харків 1931.
- Грунський-Мироненко.** Розділові знаки. К. 1929.
- М. Васильківський-Лобода.** Український правопис у графіках. (37 таблиць) К. 1929.
- М. Возняк.** Український правопис. Львів 1930.
- В. Сімович.** Правописні системи М. Драгоманова. Прага 1932.
- Д-р Я. Рудницький.** Український правопис. Прага 1942. Вінніпег 1949.
- І. Зліньський.** Український правопис. Краків 1941, 1942, 1943. У. В.
- П. Оксаненко.** Український правопис. Авгсбург 1946.
- А. Орел.** Правописний словник. Авгсбург 1946.
- Ю. Шерех.** Головні правила українського правопису. Новий Ульм 1946.

ДО ІСТОРІЇ ПРАВОПИСУ

- Я. Головацький.** Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матиць и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвѣщенія. Львѣвъ 1850.
- М. Гащукъ.** О правописаніяхъ заявленныхъ украинскими писателями съ 1834 по 1861 г. „Основа” 1862. н. 7. 1-23.
- М. Подолинський.** Правописный рухъ въ Европѣ. Дѣло 1833. ч. 30-36.
- О. Огоновскій.** Питане азбучне й правописне. Історія літератури рускои. ч. II. ст. 140-156. Львів 1889. ч. IV. ст. 22-23, 96, 105, 124.
- М. Возняк.** Проект правописи Івана Жуківського на з’їзді „русскихъ ученихъ”. Львів 1908. Записки НТШ ч. 82.
- В. Ягичъ.** Історія славянскої філології. Спб. 1910.
- Н. К. Грунскій.** Украинское правописаніе, его основы и исторія. Київ 1918.
- М. Семенів.** Література про новий український правопис за 1929 р. Харків 1931.
- А. Кримський.** Нарис історії українського правопису до 1927 року. Записки істор. філ. відділу, XXV кн. Київ 1929.
- М. Наконечний.** Як повстав український правопис. Українська мова. X. 1928.
- М. Мироненко.** Нарис з української мови. Коротка історія українського правопису. Київ — Харків 1929. ст. 83-92.
- В. Сімович.** Історія українського правопису. Українська мова. Українська Загальна Енциклопедія III.

- В. Щурат.** Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р. Записки НТШ 81. Львів 1908.
- Українсько-руський Архив: VIII Львів 1912. Тут: І. Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 р. (матеріяли).
- М. Возняк.** Авторство азбучної статті за 1834 р. Записки НТШ 136-7. Львів 1925.
- В. Сімович.** Йосеф ґречек і українська мова. (До азбучної заверюхи 1859, р.) Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий Збірник. II. Прага 1934.

ДО ФОНЕТИКИ І ЕТИМОЛОГІЇ

- П. (артицький Омелян).** Етимологія і фонетика. „Правда” 1867. н. 5-8.
- И. Браникъ.** Причины творенія ся нарѣчей. Коломыя. 1868.
- Е. Патрыцькій.** Причины творенія ся нарѣчей И. Браника (Критика) „Правда” 1868. 20, 21.
- S. Smal-Stocki — Th. Gartner.** Minoritaetsvotum in der vom k.k. Bukowiner Landesschulrathe behufs Regelung der ruthenischen Schulorthographie eingesetzten Commission, abgegeben im November. Czernowitz, 1887.
- О. Партыцькій.** Въ справѣ правописнѣй. Дѣло 1888. ч. 94.
- А. Тороньскій.** Споры о правописѣ у Русинѣвъ и у Румунѣвъ. Дѣло 1888, ч. 235.
- С. Нагнибіда.** (С. Смаль-Стоцькій). Про руску правопись. Львів 1891.
- І. Франко.** Етимологія і фонетика в южноруській літературі. Народ 1894. ч. 15. і Відбитка.
- М. З-кій.** Поглядъ на нашъ языковъ и правописный споръ. Дѣло 1898. ч. 272.
- І. Верхратскій.** Коловатиця правописа твердякѣвъ. Дѣло 1901. ч. 79-81.
- І. Верхратскій.** Тверди етимологи. Дѣло 1901. ч. 46.
- І. Верхратскій.** Безконечне трильство твердыхъ самокалѣвъ. Дѣло 1901. ч. 136-7.
- Ф. И.** Фонетика и собственные имена. Галичанинъ ч. 61-4. 1901.
- О. А. Н-скій.** Галицкіе самоѣды. Галичанинъ 124-5. 1901.
- Б. А. Дѣдицькій.** Свое житевые записки. Где що до исторіи развитія азбуки и языка Галицкой Руси. Отбитка изъ Вѣстника Народного Дома. Львовъ 1907.
- О. Маковой.** Матеріяли до исторіи зносин Галичан з Буковинцями. „Руслан” 1907.
- М. Драгоманов.** Листи до Івана Франка і інших. 1887-1895. В справі реформи нашої правописі. Додаток V. Львів 1908.

ШКОЛА І ПРАВОПИС

- Учебный плянъ** для преподаванія руского языка на гимназіяхъ и реальныхъ училищахъ въ Галиции и Буковинѣ. „Слово” 1863.
- Уваги** над ухвалями комісії для уложення учебників руських. „Правда” 1869.
- Я. Головацькій.** Первые учебники Галицкой Руси подъ австрійскомъ правительствомъ, изданные съо лѣтъ тому назадъ. „Новый Проломъ” Львовъ 1887 ч. 426.
- І. Левицькій.** Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині

- в рр. 1772-1800 і розвій руського народного шкільництва в рр. 1801-1820. Львів 1903. Збірник історично-філос. секції т. V.
- Б. А. Дѣдицкій.** Свое житевье записки II. Взглядъ на школьное образование Галицкой Руси въ XIX ст. Львовъ 1908.
- Надто шкільні граматики, цитовані між творами, що відносяться до основ азбуки і правопису.

ДО ПОЛЕМИКИ В СПРАВИ ЛАТИНИЦІ

- J. Łoziński.** O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego. „Rozmaitości” 1834.
- Józef Lewicki.** Odpowiedź na zdanie o wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego. „Rozmaitości” 1834.
- J. Łoziński.** Rozbjór zarzutów zawartych w Odpowiedzi na zdanie o wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego. — Jeszcze raz o wprowadzeniu Abecadła polskiego.. „Rozmaitości” 1836.
- М. Шашкевич.** Азбука і Abecadjo. Перемишль 1836.
- Б. Дѣдицкій.** О неудобности латинской азбуки въ письменности русской. Вѣдень 1859.
- Б. Дѣдицкій.** Споръ о русскую азбуку. Львѣвъ 1859.
- J. Jireček.** Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, im Auftrage des k.k. Ministeriums fuer Cultus und Unterricht. Wien 1859.
- (Я. Головацький) Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861.
- І. Франко.** Азбучна війна в Галичині 1859. Записки НТШ 14-16. Львів 1913.
- Букви руські й латинські. Граматика й скоропись руська. „Правда” 1872.

ДО ПРАВОПИСНИХ І МОВНИХ НЕПОРОЗУМІНЬ МІЖ СХІДНИМИ Й ЗАХІДНИМИ УКРАЇНЦЯМИ

- Б. Грінченко.** Три питання нашого правопису, з додатком А. Е. Кримського. Відбитка з „Рідного Краю” Київ 1908.
- І. Нечуй-Левицький.** Криве дзеркало української мови. Київ, 1912.
- С. Смаль-Стоцький.** Правописні непорозуміння. „Українська Хата”. Київ, 1914.
- В. Гнатюк.** В справі української літературної мови. Літературно-Науковий Вісник 1922-1924.
- Д. Николишин.** Недостачі української письменницької мови з граматичним додатком. Коломия 1923.
- М. Грушевський.** До управильнення українського правопису. Літературно-Науковий Вісник 1926. III.
- С. Смаль-Стоцький.** Правописна справа. Літературно-Науковий Вісник 1926. V, VII-VIII.
- С. Смаль-Стоцький.** Уваги до проекту українського правопису. „Україна” 1927.
- С. Смаль-Стоцький.** Звідомлення акад. Кримського про правописну конференцію. Літературно-Науковий Вісник 1928. VII-VIII.
- М. Рудницький.** Правопис і літературна мова. З замітками акад. С. Смаль-Стоцького. Львів 1930.
- І. Кривецький.** Правописний хаос в Галичині та небезпека його збільшення. „Нова Зоря” 1930.

РЕЦЕНЗІЇ — BOOK REVIEWS

Ventris M. — Chadwick J. Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives (The Journal of Hellenic Studies, Vol. 73, 1953, p. 84-103).

Michael Ventris. King Nestor's Four-Handled Cups. Greek Inventories in the Minoan Script (Archaeology, Spring 1954, vol. 7, N 1, p. 15-21).

Розшифровування „Мінойського” лінійного письма типу В прибрало в 1952-1954 рр. неочікуваний оборот, що становить справжню ревелюцію для індо-європейців. Адже 60 років проминуло з того часу, як Еванс (Sir Arthur John Evans, 1851-1941) звернув увагу на існування передісторичного письма на Креті (м. і. в. „Cretan Pictographs” 1895), а ведучи систематичні розкопи з весни 1900 р. впродовж більш чвертьсторіччя, розкрив не тільки лябіринт-палагу в Кнососі з багатющим археологічним матеріалом, але й дві тисячки глиняних табличок, записаних оригінальним „Мінойським” письмом 3 родів: своєрідних гієрогліфів, старшого лінійного письма типу А, що починається з половини XVIII ст. до Хр. та молодшого типу В, що з'являється в середині XV ст. до Хр. Але ні Евансові, ні іншим дослідникам не вдалося знайти задовільного ключа для відшифрування письма. Загадка Міноса залишалася нерозв'язаною довгі десятиріччя, дармащо спроб ніяк не бракувало, згадати б хоч би чеського асиріолога Грозного (В. Hrozny, 1879-1952), знавця величезної кількості старих мов Передньої Азії, що в часі першої світової війни розв'язав загадку гетитської мови з табличок клинового письма, а в часі другої війни і після неї опублікував у прязькім „Archiv-i Orientaln-im” низку довгих праць із здогадною розв'язкою кретського письма і мови, які, одначе, нікого не здужали переконати. Мабуть, найбільше пошкодив якраз авторитет самого Еванса, що задивлений в оригінальність кретської культури, такої відмінної від клясичної грецької, підкреслював над міру значення передгеленського, „егейського”, „мінойського” елементу. Під його впливом шукали носіїв не тільки кретської, але й мікенської культури поза грецьким світом, догадуючися зв'язків то в етрусському, то в малоазійському, гетитському, африканському, баскійському, навіть семітському крузі. Правда, існували ще з 1897 р. (Kluge) спроби читати написи також і по-грецьки (передусім швед Axel Persson, Schrift und Sprache in Alt-Kreta 1930, тощо), але скупість опублікованого матеріалу не давала доброї підстави для таких гіпотез.

Велике стрясення вчинили розкопи спільної американсько-

грецької експедиції (Куруніотіс, Атени і Блеген, Сінсінеті) в 1939 р., що щасливо відкрила коло села Ано Енгліянос мікенську палату царів Пілосу, де за Гомером панував мудрий Нестор, син Нелея, а в кімнаті-канцелярії 600 табличок, записаних письмом, зовсім подібним до кретського типу В. (Раніше находили тільки спорадично на суходолі, на Пелопонесі та в Беотії, найбільше ж у Тебах, — розкопи Керамопуллоса в „домі Кадма” — короткі написи в кретському письмі на вазах з XIV-XIII ст., що можна було вважати імпортом з Крети, або її впливом). На жаль, війна припинила дальші досліді.

Дорогоцінним вкладом для підготовки до розшифрування мікенського письма було опублікування американцем Беннеттом в 1951 р. табличок з Пілосу, викопаних Блегеном у 1939 р., та остаточне видання Муресом довговижданого 2-го тому Евансових „*Scripta Minoa*”. Без цих основних публікацій не могла відбуватися ніяка серйозніша праця.

До того ж *Wase* відкрив 1952 р. ще до сорока табличок ідентичного письма в Мікенах, а *Begeen* нових 300 при дальших розкопах у Пілосі. (Невеличку кількість таких табличок найшли обидва вчені в Пілосі і в Мікенах також і при розкопах 1953 і 1954 рр.). Тепер стало всім ясно, що „Мінойське” письмо типу В не було виключною власністю Крети.

І в цьому часі з’являються статті, цитовані в заголовку. Читаючи їх, згадуємо появу переломових праць для історії й лінгвістики того типу, що „*Lettre à M. Dacler, relative à l’alphabet des hiéroglyphes phonétiques*” Шамполіона з 1822 р., або Гротефенда “*Beitraege zur Erlaeuterung der persepolitischen Keilschrift*” з 1802 р., чи *Rawlinson-a* “*Commentary on the Cuneiform Inscriptions of Babylonia and Assyria*” з 1850 р.

Молодий англійський архітект, що ще учнем середньої школи в 1935 р. слухав доповіді Еванса, що під час війни працював криптографом у рядах британської армії, звернувся з молодечим ентузіазмом до археологічно-лінгвістичних студій та з 1949 р. присвятився відчитуванню молодшого лінійного письма типу В.

У цьому письмі начислили 88 значків (окрім ідеограм), забагато для альфаветного письма, замало для достатнього вислову можливих звукових комбінацій силябічної системи, коли ще згадати, що деяка кількість знаків появляється дуже рідко. Але в II. тисячеліттю силябічне письмо мало перевагу, даючи найбільшу відносно шансу для семітських мов, де голосні відгравали підрядну роль. Цей недосконалий засіб для передавання зву-

кових комбінацій мусів згодом уступити своє місце звуковому, алфаветичному. Одначе для більшості дослідників було ясным, що „Мінойське” письмо обох типів це — силябічне письмо, як зрештою і кіпрське, яким писані ще в III ст. до Хр. інскрипції в грецькій мові. Фінський учений *Sundwall* уже в 1915 р. порівнював кретське письмо з кіпрським і з-поміж 53 кіпрських знаків признав подібність до кретських у 33 випадках. Проте та подібність зовсім не причинилася до відчитання „Мінойського” письма, бо тільки нечисленні знаки, як тепер показується, мають ту саму звукову вартість в обох типах (склади: lo, na, ne, pa, se, ti...).

На щастя, в кретсько-мікенському письмі окремі слова відділені малою доземною рисою, що облегшує справу відчитання. Крім того, подибуються часто ідеограми чоловіка, жінки, коня, рогатого скоту, безроги, ваги, колосків, посуду тощо, при чому зазначені числа: одиниці — довшою доземною рисою, як римські, десятки — поземною, сотні — колісцем, тисячки — колісцем з 4 крапками на обводі, що теж помагає при орієнтації в тексті.

Вентріс, беручися за розшифровування, вірив за Евансом, що має до діла з незнаною „егейською” мовою. Але швидко змінив думку, бо вже в травні 1952 р. після перших щасливих спроб відчитання назви місцевости Кносос „Ko-n o-s o” і похідних прикметників „Ko-n o-s i-j o”, „Ko-n o-s i-j a” (на часте повторювання цих значків на Креті звернула його увагу стаття нью-йоркської дослідниці *Alice E. Kober*), а також двох двоскладових слів, що починалися тим самим знаком, що слово „Кносос”, а яких ідеограмного значення „дітей”: „хлопець” і „дівчина” додумувався вже Еванс, хоч і брав їх значення навпаки (*The Palace of Minos IV, 2*, стор. 708-9). Вентріс щасливо підставив „ko-w o” (=k o r w o s, пор. Гомерівське k o u r o s*) „хлопець”) і „ko-w a” (=k o r w a, так ще в пізніших арк. і кор. діалектах, пор. клясичне k o r e „дівчина”).

Вже більшість новіших дослідників схильовалася до думки, що греки-ахайці появилися в південній Греції на самому початку II тисячеліття і що це вони, спираючися на кретські зразки, стали творцями мікенської культури. Отож Вентріс почав систематично дошукуватися грецького значення мікенсько-кретського словництва і при підтримці лінгвіста Чедвіка міг незабаром поставити тезу, що всі ці „таблички з Кнососу, Пілосу та Мікен писані архаїчним грецьким діалектом, подібним до того, який

---

*) З технічних причин подаємо грецькі слова латинкою. Редакція.

ахайці привезли на Кіпр, прогнані дорійцями з Пелопонесу”, підкреслюючи, що мова цих табличок старіша на яких 700 років від найранішої клясичної грецької.

Вентрісові вдалося досі розшифрувати 65 знаків (з них деякі подвійні для тієї самої комбінації звуків), тобто він відчитав усі за винятком найрідше вживаних (деякі з невідчитаних по-являються тільки в Пілосі, інші тільки на Креті тощо). Виявилось, що в мікенському письмі є знаки для 5 голосних, якщо вони становлять окремі склади (**a, e, i, o, u**, = кляс. **y**) і на відкриті склади типу **pa, pe, pi, po, pu**, зовсім як у кіпрському (грецькому) силябічному і в клиновому перському (отже теж індоєвроп.) в протиставленні до клинового мезопотамського. Як у кіпрському, немає окремих знаків для дзвінких, глухих і аспіратів, що утруднює розуміння тексту. Бо коли є один знак для **pa, pha, ba**, то напр. зв'язок двох знаків **pa-si** можна читати і **pansi** „усім”, і **pha-si** „каже”, і **ba-sis** „підстава”. Тільки дентальні, відмінно від кіпрського, мають два ряди: **ta (tha), te (the)**... і **da, de**...

Зате зі здивуванням Вентріс відкрив окремі знаки для ряду лябіовелярів (досі найшов: **qe, qi, qo**), що їх лінгвісти здогадувалися на основі порівняльної граматики, а які в грецькій мові I. тисячеліття не існували. Напр., дуже часто повторюється енклітичний сполучник **-qe „i”** (тобто латинське **-que**, Гомерівське і клясичне **te**), при чому досі не найшовся такий популярний досьогодні в грецькій мові сполучник **ka i**. Або **qet r o r o d a**, пізніше грецьке **tet r a p o d a**, пор. лат. **q u a d r i p e s** „чотиринога” тобто „скотина”.

Відкриття окремих знаків для ряду „**wa, we, wi, wo**” ще раз стверджує існування звука „**w**” на старшому етапі розвитку грецької мови, що здавна доказували браком елізії в Гомера перед деякими словами, напр. „**Apolloni anakti**” тощо, та існуванням знаку „дігами” в майже всіх ранішних говіркових інскрипціях.

Існує також винятково окремий знак для двозвука **ai** на початку слова та знаки для ряду йотованих (**ja, je, jo**), зате дошкульно дається відчутти недостача окремих знаків для ряду плинних **ri i**. Кіпрське, пізніше і поступовіше письмо, відрізняло вже ряд „**la, le**...” від „**ra, re**...”

Вентріс з'ясував теж своєрідні закономірні орфографічні правила: пропущення знаку **i** в двозвуках (зате знак **u** зазначений як окремий склад), пропущення приголосних **l, m, n, r** на кінці слова і перед другими приголосними, **s, w** на початку перед

приголосними, **г** перед **w**, **s**, на кінці слова. (Кіпрське письмо зазначувало на кінці слова звук **s** складом **se**, звук **n** складом **ne**, напр. *ta-ne po-to-li-ne* = *tan pto lin*, кляс. *ten polin*).

Інші приголосні перед приголосними пишуться знаком приголосного в сполучі з голосним наступного складу (як і в кіпрському), отже *tri-* пишеться *ti-ri*, а клясичне *ch r u s o s* „золото” *ku-ru-so* (= *khrusos*).

У першій праці (з 1953 р.) Вентріс і Чедвік не тільки зреферували повищі відкриття, але й присвятили окремі розділи для помічень про граматичні роди, про деклінації та формації особових імен власних та людських занять (*nomina agentium*) чисто грецької словобудови, до чого таблички постачають дуже багато матеріалу. Що торкається особових імен власних, багато з них відповідає формації, характеристичній для грецьких імен, передусім подибується чимало імен зі складом *E u-*, як *E u d a m o s*, *E u k o l o s*, *E u a g r o s...*, ще більше пригадує не зовсім згеленізовані імена грецького епосу і міту, а найбільше, мабуть, буває негрецьких імен, передусім на Креті. Деклінація, наскільки ортографія дозволяє пізнати кінцівки, відповідає старшому етапові розвитку грецької мови, напр. *gen. sing.* на *-o* і *o* для основ на *-o*, добре відомий з Гомерового епосу. Зате ж таблички постачають менше матеріалу для розгляду коньюгації з уваги на своєрідний діловий стиль канцелярних записів. Проте подибуємо окремі індикативні форми (в 3 ос.), і активні діеприкметники типу *-nt-* і медіально-пасивні типу *-m e n o-*.

Для перевірки результатів беремо індекс знаків для окремих слів, доданий Беннеттом до його видання табличок з Пілосу, і вибираємо найчастіше вживані. Показується, що це справді слова грецького походження та що вони сповняють як слід свої синтактичні функції. Найбільше (207) знаків для різних форм дієслова „мати”: *e-ke* (= *echei*), *e-ke-e* (= *echein*), *e-ko-te* (= *echontes*) тощо, на другому місці (173 рази) повторюється прийменник „від” *pa-ro* (як у кіпрському діалекті, літерат. *pa-ra*), 157 разів *to-so*, *to-so-de* = *tosos*, *tososde*, *to-sa-de* „стільки”, далі *o-na-to* (131), що означало, мабуть, „піднайм, оренда” (пор. кляс. *oninem*), *re-mo* (121), що Вентріс влучно читає *spemto* „насіння”, „збіжжя”, *ko-wo* (*korwos*) і *ko-wa* (*korwa*) „хлопець” і „дівчина” (103), *do-e-lo* і *do-e-la* (101) пізніше *doulos*, *doule* „раб, рабиня” (*e-le-ute-ro* приходиться рідше: 13 разів), доволі часта сполука *ko-to-na* (90 разів), що Вентріс читає *ktoina*; означало воно „наділ, ділянка поля” (пор. *ktomai*), зв'язане інколи (16) з

part. pass. ki-ti-me-na (=ktismene), також (16 р.) ko-to-no-o-ko ktoinoochos „власник наділу”, редуплікований part. perf. pass. ke-ke-me-na в різних формах (77), teo, teojo=theos, theou (74), назва міста Pu-lo (=Pylos) повторюється 40 разів, da-mo=demos (43), ka-ke-we=chalkueus „ковалі” (38) і їх металеві мідяної доби ka-ko=chalkos (10), ra-pte-re=wrapteres „кравці” (15), i-e-re-u (-ja)=hieruus, hieruia „священик” „жрекиня” (15), o-u-di-d-o-si, (16) Вентріс догадується оu didonsi, побіч того саме di-d-o-si тільки 1 раз. Так переконуємося, що в цих матеріялах маємо до діла справді з старшою формацією грецької мови.

Зрештою найновіше відкриття Блегеном дальших табличок у Пілосі, з яких одну, характеристичний своїми ідеограмами інвентар посуду, Блеген негайно опублікував у 1953 р., дає блискуче ствердження правильності вибраного шляху. Ця табличка стоїть у центрі другої, популярнішої статті в американському журналі „Archaeology”. Вентріс відчитує за своїм ключем: tripode (dualis) Algeus Kresijos wechei „2 триніжки Айгей з Крети(?) привозить”, після цього ідеограм триніжка і число 2; далі tripas hemei rodei owowe (=ou holwei?) „триніжок з одною ногою нецілою (?)”, знову ілюстрація триніжка і число 1, далі „один триніжок, кретианин (?) привозить, з надпаленими ногами”, ідеограм, потім 3 глечики, ідеограм, а далі dipas (літерат. dēpas) mezohē qetrowes „чарка більша з 4 вухами” та ідеограм, що справді показує чотириовушну чашку і число 1, dipahē (dual.) mezohē triowehē „дві чарки більші з 3 вухами” та ідеограм 3-овушної чарки і число 2, далі „чарка менша (mewjon) з 4 вухами”, „чарка менша з 3 вухами”, „чарка менша без вух (anowes)” з відповідними ілюстраціями.

І тут пригадалися слова Іліади (XI, 632-634). Цар Пілосу, старий Нестор привозить з поля бою раненого Махаона та вгощає його в своєму наметі. Бранка Гекамеда заставляє стіл стравами; а „була там і прегарна чарка (dēpas), що її старий привіз з дому... мала чотири вуха (ouata tessara, пор. qetrowes на табличці!)”. З цього й зродилася оригінальна назва статті.

Очевидно, чимало питань залишається ще нез'ясованими, а передусім розшифрування рідше вживаних 22 знаків, вияснення справи подвійних знаків. Самі статті писані в обережному тоні (може після стільки невдач попередників) і свідомості, що тут і там потрібні будуть ще коректури. Ще лінійне письмо А (не кажучи про піктографічне) чекає на своє розшифрування і з'я-

сування питання, якою мовою воно писане. Але число дослідників, зацікавлених справою, не мале в різних країнах світу.

А висліди важні для індоєвропейців: минаємо мову Вед, пересуваємося на певніший ґрунт у середину II. тисячеліття. Нововідчитаний грецький діалект займає тепер друге місце щодо старовини між записаними індоєвропейськими мовами, зараз після т. зв. „гетитської” мови, яка з’являється, мабуть, на 200 років раніше в клиновій формі, за царя Гатусіліса I (коло 1650-1620 до Хр.), коли погодитися з думкою, що ще старший змістом текст царя Аніттаса списаний насправді тількищо ок. 1300 як переклад з первісного тексту, писаного академіською мовою. До того ж „гетитська” мова, хоч і має виразну індоєвропейську морфологію, в своїй лексиці виказує дуже мало індоєвропейського елемента і через те менше цікава для індоєвропейців.

Нове відкриття важне не тільки для лінгвістики, але також і для історії II. тисячеліття до Хр., для соціології, для історії релігії. Адже Вентріс віднайшов не тільки на пілоських табличках, але й на одній з Кнососу імена Атени (*A t e n a i p o t n i a i*, як у Гомера), Ареса (*E n u w a l i o s*), Аполлона (*P a j a w o n*), Посейдона, (на пілоських також Зевеса, Гери, навіть Діонісія), що здавалося б ерессю в очах дослідників, які, йдучи за археологічними матеріялами Еванса, знали тільки „Велику Матір” з Кнососу.

Михайло Соневицький

Michael Grant — Roman Literature — Cambridge University Press 1954, Pp. VIII, 297.

Last year Cambridge University Press published a book of survey of the literature of the ancient Romans and their empire by Professor of Humanity in the University of Edinburgh and the President of the Royal Numismatic Society in Edinburgh.

Professor Grant is well known by his previous outstanding books, such as “Ancient History” (Methuen 1952) and “The Six Main Aes Coinages of Augustus” (Edinburgh University Press 1953) as an outstanding historian and numismatist. His above mentioned new book is intended to provide a short outline of the Roman literary activities from the beginning of their empire to its decline. The book is actually of an unusual character and deserves special regard and consideration. It is, indeed, a fine survey of Roman literature, useful not only for the classical philologist, but also for every contemporary layman, interested in the development of literature of the ancient Romans.

First of all such a book is indispensable now, when we are lacking a recent wider compendium of Roman literature in English at least as instructive as were the compendia of J. Wight Duff or the handbook of H. J. Rose. Professor Grant probably saw this necessity and has provided us with his valuable guide to the Roman literary heritage.

His beautiful simple style, the broad view of both the Greek antecedents and the medieval and modern utilization of Latin works deserve special attention. An apt choice of the best English translations of clarifying quotations make the book worthy of considerable regard to every English reader. We believe that the appearance of such a compendium will be welcomed by both philologists and writers, for it is, indeed, a very instructive and interesting contribution to the proper understanding of ancient Rome. Professor Grant is to be also complimented for his excellent approach of concise and simplified background and of the properly illustrated relations of the Romans to the Greek literary development.

There are, however, in this valuable handbook some defects and mistakes which should be corrected in the second edition.

These failings are not only in the gist but also in the composition of work, and therefore, we venture to turn our attention to them.

Prof. Grant's book consists of five sections, 1. e.: a.) Introduction with the chapters: 1. Romans and Greeks; 2. Comedy; b.) Part I. Prose Works with chapters: 1. Cicero, 2. Fact and Fiction (i. e. Historiography and Historical Novels); c.) Part II. Poetry: 1. Lucretius and Catullus, 2. Virgil, 3. Horace, Ovid and Post-Augustan Poets; d.) Epilogue or Survival of Roman Literature (i. e. Survival of the Roman Christian Literature; e.) Appendices: 1. Greek Philosophy, 2. Metre; List of Roman Emperors; 3. Who's Who? (i.e. a list of the famous Roman writers).

The whole selected material suggests that the author did not intend to deal with the entire range of Roman writers, but concentrated rather on the literary activities of prominent Roman writers whose works have been well known to modern science. In other words, Grant's Roman Literature is not a precise outline of development of the whole Roman literature, but only a brief survey of selected Roman writers. Such a selectional review of the various literary genres, called by the European scholars eidographical review, as well as synchronical review, has been recognized by prominent scholars of classical philology such as Duff, Kroll, Martini, Klotz, Schanz, Staehlin, etc., as unpractical and harmful for

embracing all literary products in a complete organic unity. Therefore, almost all authors of recent literary handbooks have applied for many years a combinative method, i. e. both chronological and eidographical, adding for practical purposes a special appendix with a brief list of writers according to their proper genre.

We are deeply convinced that, if Professor Grant would have applied this method to his survey, his book could be undoubtedly of paramount importance. On the other hand we feel that the author understood restrictions of this method, so he tried to solve the problem by giving special appendices of historical events. No wonder that in his first chapter "Introduction" he could not find a place for the primary elements of the national Roman literature with its important nuclei of religious poetry (cf. *Indigitamenta*, *Carmina Fratrum Arvalium*, *Carmina Saliorum*, etc.) and of the Roman drama (cf. *Capitalia*, *Lupercalia*, *Saturnalia* and *Fescennini*). Neither do we wonder that the author should have skipped such principal "elementa epica" as *Neniae*, *Laudationes Funebres*, *Eclogia*, or the first Roman prose works, as *Fasti Pontificum*, *Romana pacta atque foedera*, etc. We cannot understand either, why the author failed to mention the first Roman epic work, i. e. Andronicus' translation in Latin of the *Odyssey*, written in Roman national metre "versus Saturninus", that served many Roman generations as a text-book.

Paying more attention to the influence of Greek writers upon Roman Literature Professor Grant has omitted also all titles of Andronicus' works and of the first Roman tragedians (cf. *Pacuvius*, *Accius* and *Stattius Caecilius*).

His characteristic of the great Roman scholar and encyclopaedist — Terentius Varro as "the most versatile of the Latin writers and scholars" (cf. p. 118) is strangely vague. Discussing Roman Historiography the author, perhaps unwillingly, omitted the names of historians, such as *Valleius Paternullus*, *Valerius Maximus*, *Curtius Rufus*, *Ammianus Marcellinus*, *Eutropius*, *Sulpicius Severus*, *Orosius*, *Aurelius Victor* and *Cassiodorus*. We also regret that in the chapter "Poetry", the author has failed to analyse the poetry of *Tibullus*, *Varius*, *Persius*, *Valerius Flaccus*, *Silius Italicus*, *Sidonius Appollinaris*, *Claudianus*, etc. We believe that the author should discuss at least in his Appendix the eminent Roman scientists, encyclopaedists, geographers, grammarians (e. g. *Cornelius Celsus*, *Columella*, *Gellius*, *Marius Victorinus*, *Aelius Donatus*, *Charisius*, *Dionysius*, *Palemon*, *Pedianus*, *Probus*, *Servius*, *Macrobius*, *Priscianus*, *Vitruvius*, etc.). We think that too little space has been allotted

to the Roman jurists and philosophers as well as to the influence of those Greek philosophers and rhetoricians who made a great contribution to the Roman school of thought.

As to the scheme of metres of Roman poetry given in Appendix 2., pp. 280-282 we take the liberty to suggest that the author either omit this appendix entirely, or give in the second edition a short, but complete system of Roman metric. The list of Roman Emperors is, undoubtedly, useful, but not indispensable in a survey of literature. Instead of that it would be better to add a short bibliography of the most useful handbooks and treatises. The map of the Roman Empire at the time of the death of Augustus also requires some corrections. More explicit determination of boundaries and more precise names of places are necessary (cf. "town" Borysthenes i. e. the present Ukrainian river Dnipro, and the ancient town Olbia), etc.

We have taken the liberty to point out the above shortcomings and errors not to minimize the factual value of the excellent work of Professor Grant, but to suggest improvements. We appreciate it and recognize that Professor Grant has given us an important contribution to the understanding of the ancient literary activities of the Romans and has put a spotlight on their spiritual life.

W. B. Steciuk

Повний українсько-англійський словник — К. Г. Андрусишин і Й. Н. Крет.

При співпраці Олени В. Андрусишин. Видання Саскачеванського Університету, Саскатун 1955.

Ukrainian-English Dictionary by C. H. Andrusyshyn, Head of Dept. of Slavic Studies — University of Saskatchewan, and J. N. Krett, assisted by Helen V. Andrusyshyn. University of Saskatchewan. Saskatoon 1955. XXIX, 1163. Pp.

Перед нами новий українсько-англійський словник, що його опрацював К. Г. Андрусишин, професор славістики Саскачеванського Університету, разом з Й. Н. Кретом та при допомозі своєї дружини, Олени, якій цей твір присвячений.

Про вартість його та величезний вклад довголітньої впертої праці авторів, зокрема проф. Андрусишина, свідчить зібраний лексичний матеріал, що на 1163 сторінках вісімки — охоплює 130-тисячне лексичне багатство і таку саму кількість якнайкраще дібраних англійських еквівалентів.

Мета його, як зазначає К. Андрусишин у своїм вступнім сло-

ві, передати якнайкраще та якнайдоступніше в англійській мові той багатий лексичний матеріал, що його має українська мова в усіх напрямках свого розвою. На досягнення цієї мети автори використовують всі доступні їм джерела та упорядковують цілість свого словникового матеріалу в якнайприступнішій формі. Слова української частини подані тут в алфаветичній черзі поряд і для наглядності та скорої орієнтації читача товстим друкком. При кожному іменнику поданий тут граматичний рід (латинською курсивою) і форма родового відмінка однини, при множинних форма родового відмінка множини. При прикметниках подані тут родові закінчення, а при дієсловах часи та рід дієслова. Скрізь при українських текстах подані також наголоси, часом подвійні. Англійські еквіваленти вибрані тут з літературної і подекуди також з розговірної англійської мови, з чітким застосуванням американської ортографії. При англійських відповідниках займають, звичайно, перше місце слова з загальним значенням, а щойно потім ідуть, відділені комою, слова із специфічною семантикою та густо-часто з відповідними зворотами і фразами, українськими і англійськими. В основному, отже, ціле технічне опрацювання словника та його метода зразкові. Англійська мова добірна.

Український текст, зокрема правопис та добір українського лексичного матеріалу мають деякі недотягнення.

Тут автори, як зазначає проф. Андрусишин у своїм вступі до словника (ст. I і XXIV), спиралися в доборі лексичного матеріалу на словниках Б. Грінченка, Онацького (Українсько-італійський словник) і Кузелі-Рудницького (Українсько-німецький словник), а в питаннях правопису орієнтувалися на правопис з 1928 року, тобто на т. зв. академічний правопис, та на правопис УРСР (Булаховського) з 1946 року, користаючи також у деякій мірі і з правописного словника Г. Голоскевича, Харків 1930. В дійсності, автори вийшли далеко поза словник і Грінченка і Онацького, і навіть Кузелі-Рудницького. Очевидно в самому принципі їхній підхід правильний і раціональний, хоч дуже шкода, що вони, крім того, не взяли до уваги ще інших словників та розвідок про очищення української мови від москалізмів і польонізмів. Тоді напевно не знайшли б місця в сьогочасному словнику української мови такі наглядно не-українські слова, як, напр.: аплодисменти (ст. 8), бокал, бутерброд, вірьовка, губком, допризовник, брак (тобто - весілля), заводський, запретити, запрещати, кавеїн, кофейн, керосин, комбриг, литколегія (поруч колегія), лозунг, оштрафувати, парта, строк, табак, удобний,

удирати, ужас, Хина, шаховка, ящик, і т. п. чи польонізми: артикул, біскуп, бидло, взгляд, дужо, задосить учинити, зальоти, зальотник, здрій, здуфалий, згарда, зганчувати, ззатилля, каз-нодій, кружганок, кропка, кшталт, мгла, мость, мостивий, Мось-пане, пагорок, подворок, польщизна, поменити, родак, родачка, скроня, смаровидло, уляглий, шибкий, шкавронок, і т. ін.

Очевидно, всі ті недоліки в словнику Андрусишина і Крета не зменшують в жодному випадку вартости їхньої праці. Зрештою, їх можна буде виправити чи усунути в другому виданні цього словника. Тоді також можна буде виправити чи заступити цілу низку маловідомих говіркових слів, що їх значення не знає українська спільнота. Маємо тут на думці такі слова в словнику, як напр., духан, дьор, жидля, забрьоха, заділкуватий, закатний, закрон, замаюсити, зарюмсати, застум, затушкати, зибком, зіпа, зопак, каланити, кеба, кедик, китель, отерхати, ошешелити, набалдаш, начикрижити, перекалка, перекат, позакопилювати, помісь, риндя, русти, скиндяк, сонюга, судосити, хвайда, хнюра, чуперадло, чукати, чуні, шамати, шлиган, і т. д.

Не вважаємо також зручним втягати до української мови такі чужі слова, як, напр., блянда, глянц, жасмин, жолд, ібиска, замел, Кайзер, кеб, кенді, латентний, міс, мізис, містер, обахта, офсет, сегмент, сер, трай, фешенебельний, і т. інші.

Означування таких слів нашої літературної мови, як, напр.,: габілітація, габілітуватися, заміт, інвазія, змисл, твердий знак, „ір” як західньо-українські вислови є на нашу думку абсолютно хибні. Очевидно, автори словника цих слів не видумали, але напевно зачерпнули із своїх джерел і це в наступному виданні треба теж конечно виправити.

Вважаємо також, що в такому словнику немає місця для слів, зачерпнених з старо-церковно-слов'янської мови, як напр., доч, офіра, скорб, умен, скорен, ко і т. ін.

Автори звернули увагу передусім на правописну сторінку свого словника, і під тим оглядом повністю погоджуємося з К. Андрусишиним, що словник цей складений згідно з т. зв. академічним правописом і згідно з правописним словником Г. Голоскевича. Очевидно, цей правопис був прийнятий на всіх українських землях уже від 1930-тих років. Одначе українські науковці поза кордонами окупованої більшовиками України прийняли його тільки як основу, ніколи, як евангеліє.

У зв'язку з цим появилися відповідно складені правописні правила української мови та правописні словники. В них наші мовознавці старалися зберегти єдність українського правопису,

виправити московські впливи на академічний український правопис, надати йому не тільки форму, але повний український зміст. Це мусить взяти до уваги кожний український мовознавець. Авторам повного українсько-англійського словника, мабуть, не пощастило мати під руками таких праць, і через те в їх словнику знайшли місце такі правописні дива: авкціон (німецьке слово, запозичене москалями) замість авкція (як: інвазія — з латинського), Адріятика, Альзас, анахтема (зам. анатема), Аттіка поруч Африка, Арктика (з тим самим здовженим -і-), дякон (поруч діаметр, діялог і т. ін. з грецького прийменника „дія”-), Афродіта (з довгим коренем -ди), Ахіллес (поруч Сократ, Софокл, тобто з тим самим закінченням), Велз (замість прийнятого в нас „Валія”), вестибюл (замість вестибуль -з лат. мови, а не з нім., як це прийняли москалі), Гологота-Голгота, дантист і ден-тист, дирижер і диригент, еврика зам. правильного грецького „геврека”, егоцентричний (зам. егоцентричний, тобто обидві частини слова з лат. мови, а не одна з гр., а друга з лат. (Едуард, Екуадор поруч Едвард і Еквадор, Єллада поруч правильного Геллада, енцефаліт (з грецького кефалос), Картагена (замість правильного Картагіна -з лат. основи Картагін-), Карл (зам. прийнятого у нас давно: Карло), Копенгаген (зам. правильного Копенгага), Крит (зам. Крета), локатив поруч льокатив, генітив (зам. генетив), Лувр (поруч Лювр), Мефодій (зам. правильного Методій), Феодот (поруч правильного Теодор), магнат, магістрат, миномет і минувати, поруч мінерал (з тим самим коренем: мін-), Ордань і Осафат (зам. Йордан і Йосафат), пістоль (зам. пістоль, пістоля); ритор (зам. правильного: ретор), синус (зам. сінус), склероз і синтез поруч аналіза (з тим самим грецьким закінченням), уцінювати (зам. правильного: оцінювати), Фрігія (зам. Фригія), Цицерон (зам. Ціцерон), Цірцея (зам. Кірка), циприс (зам. кипарис), цизальпійський (зам. передальпейський), Цербер (зам. Кербер), і т. д.

На всі ці недоліки і здебільша дрібні недомагання дозволяємо собі звернути увагу не тому, щоб обнижити величезну вартість цього словника, а тим самим великий та цінний вклад авторів, але тому, що хочемо, щоб така високовартісна для нас і для нашої науки книга, над якою автори працювали багато років, була під кожним оглядом одним з найкращих вкладів і в українську, і в американську культурну скарбницю та одночасно, щоб була наявним доказом, як високо стоїть українська наука на вільній землі Америки.

В. Стецюк

Павло Зайцев. Життя Тараса Шевченка. Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, ч. 4. Париж — Нью-Йорк — Мюнхен 1955.

НТШ видало досі дві наукові біографії свого Патрона: „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”, написана Олександром Кониським (Львів 1898-1901), та вище наведена книжка проф. Павла Зайцева, основана на довголітніх дослідженнях приробираного нового матеріалу, на глибокій аналізі творчих спонук і генезі творів, на уточненні політичного й патріотичного світогляду в колах сучасного поетові суспільства.

Цей життєпис має 16 розділів, упорядкованих за найважливішими подіями на 400 сторінках. Вони описують не тільки поодинокі періоди поетового життя, але при тому змальовують широкі картини із життя тодішнього громадянства.

Автор вникає глибоко в тайни джерел, вибирає з них істотне, правдиве, основне, залишаючи осторонь зайвий дріб'язок, справляючи фальші, що так широко розповсюднилися в недавній минувшині. Рік за роком, а то й день за днем із Шевченкового життя проходять перед нашими очима як святощі, з яких український народ черпав свої ідеали, якими надхненний крокує у майбутнє. Колиж нема джерел, щоб насвітлити якусь добу з життя Шевченка, автор удається до усної традиції, що збереглась вокруг його світлої пам'яті, аналізує її критично та вибирає з неї те, що більш правдоподібно; а то й ставить гіпотези та доказує їх відповідними аргументами. В цій методі присвічує авторові ідея, щоб усе життя Шевченка, усі його дії та ідеї були кожному знані, щоб культ Шевченкового Генія мав загально національні основи.

З такої точки зору автор розбирає всі проблеми, що були досі недосліджені або неясні. Тому тепер у цілій повноті та досконалості з'ясовані всі хвилини з дитячих років, при чому автор справляє та устійнює дату народження на 10. березня н. ст. 1814. в Моринцях, звідки походила його мати Катерина Бойко, в якій прізвищі бачить елементи походження з карпатських бойків, проворних і мандрівних. Тарасів батько теж зарадний бувалець, чумак, стельмах, письменний, як увесь рід Шевченків -Грушівських. Шоста дитина в родині, Марія, сліпа. Найстарша Катерина, як мати, теж Катерина, найліпша для Тараса. Тому й Шевченкова героїня Катерина зображена з глибоким спочуттям.

Автор оповідає широко про власників Керелівки, звідки походить батько, де Тарасові довелось провести дитинство та

перше юнацтво; спираючись на джерела, парохіяльні метрики померлих та на усну традицію, наводить факти випадків смерті від жорстоких побоїв, зокрема оповідає про сумну пам'ять серед селян про К. Браніцького, власника Керелівки, який помстився за намагання підпалу, прикрасивши цілу вулицю в селі посадженими на паль. Деталічно змальована теж ціла родина Потьомкінового небожа Василя Ельгельгардта, а далі характер сибарита, нешлюбного сина його, Павла, гвардійського офіцера, що був останнім власником Тараса та вважав його склонність і талант в ділянці малярства за підставу для своїх користей.

На тлі Тарасової початкової науки досконало зображені дяковчителі, останні могікани скасованої тоді автономії парохій. З життєпису довідуємось про поведінку людей, у яких Шевченко був за наймита та ремісника, кухарчука і конюшого, особливо про суворість до нього його дядька та брата Микити, про людяність о. Кошиця, з якого дочкою Федосею приятелював Тарас, а навіть після закінчення академії мистецтв хотів одружитись; при тому автор наводить сумний кінець, божевілля тієї нещасної людини; сумний теж був кінець дорогої йому товаришки дитинства Оксани Коваленко, що зведена москалем пішла на Сибір і там теж збожеволіла; про роман з Дзюнею (Дунею) Гусіковською, полькою з Вільна (а не з Варшави) і зв'язаний з нею повстанчий світогляд з 1830 р., про вплив на поета революційних проклямацій, згодом про життя на засланні з польськими революціонерами в Оренбурзі автор має свої оригінальні погляди.

Оригінально навітлене Шевченкове життя в Петербурзі в добі академічних студій та в останніх роках, в Києві в добі кирило-методіївців, праці в Археографічній Комісії; зацікавлення усною словесністю, популяризуванням національних ідей з допомогою „Живописної України”, дискусії з Пл. Лукашевичем на тему оформлювання літературної мови з західноукраїнськими елементами на тлі „Русалки Дністрової” і „Руської Трійці”. Багаті в нові дані: доба заслання, наукових експедицій, справа амнесії, сватання, купно землі та пляни на подружжя.

На тлі цього широкого образу життя й побуту автор досліджує крок за кроком Шевченкового Генія та його творчі піднесення й зниження. Кожен твір, кожна його думка пов'язана з біографією, з історією генези, з оточенням. Особливої уваги зазнає творче піднесення з 1843-45. рр.

Книжка написана так, що кожен може користати з неї, кожен може збагатитись її змістом. Бібліографія складена М. Глобенком, якому належить теж передмова. Між світлинами, що їх тут 91, деякі видрукувані вперше. Є тут і знаменитий автопортрет з 1843-45 рр., найкращий свідок поетового підйому в добі суспільно-політичних поем, з пророчим, запальним вогнем в очах і виразі обличчя. Цей автопортрет повинен стати іконою кожного українського дому.

Накінці треба зазначити, що зверхня форма книжки могла б бути краща, бо цей твір проф. Зайцева заслуговує на те, щоб стати настільною книжкою в кожному домі.

К. Кисілевський

Академія Наук Української РСР. Інститут Мовознавства ім. О. О. Потебні. Мовознавство. Наукові записки. Т. XII. Видавництво Академії Наук УРСР. Київ 1953.

Тут поміщені такі статті:

- 1) Л. А. Булаховський (дійсний член АН., головний редактор). Питання виникнення української літературної мови. (3-16).
- 2) І. К. Білодід (член кореспондент АН.). Із спостережень над фразеологією української радянської прози післявоєнного періоду (17-50).
- 3) Й. А. Багмут (відповідальний секретар редколегії). Питання перекладу з російської мови на українську (Передача дієприкметників) 51-57.
- 4) О. Я. Петренко. Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові (58-68).
- 5) Б. В. Кобилянський. Синтаксичний зв'язок кількісних числівників два, три, чотири з іменниками (На матеріалі української і російської мов (69-78).
- 6) В. Т. Коломієць. Нові явища у фразеології чеської мови періоду народної демократії (79-95).
- 7) Є. В. Опельбаум. Древньоруські лексичні елементи в німецькій мові (96-110).

Критика і бібліографія:

- Л. Булаховський. Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании. (111-118).
- С. Самійленко. Про форму наз. від. множ. займ. І. ос. ны у слов. мовах. Автореферат. (119-121).
- Хроніка. (122-128).

Всі статті побудовані на вченню Леніна і Сталіна, зокрема на твердженнях Й. Сталіна, висловлених в творі „Марксизм і питання мовознавства”, що мав мету в 1952. р. розторощити

фантазійні концепції М. Марра, відірвані від будь-якого реального ґрунту й тим самим „ідеалістичні, а не марксистські”. В статтях червоною ниткою проявляється також покора перед „старшим братом” та його першенством в усякому ділі.

Наслідки такого підходу до мовознавства вражають читача своїми дивними висновками. І так:

Проф. Л. А. Булаховський приймає сформування української нації на другу половину 18. і початок 19. ст., коли „остаточно капіталізм переміг феодалізм у великій частині України”. Рівночасно тоді виник тип української літературної мови, основаної на полтавсько-київському діалекті, значить на мові І. Котляревського та Шевченка. Після такого твердження, Л. А. Булаховський наводить прикмети згаданого діалекту та порівнює їх до літературної мови. Виявляються розбіжності, особливо форми на — ить в 3. ос. одн. тепер. часу, що в тому діалекті мають — е: літерат: р о б и т ь, діалектне: р о б е. Тому то й сам автор змушений застеретися, що треба уточнень відповідно до окремих випадків. Значить, генералізуючи діалектні риси на терені Полтавщини й Київщини і літературні, мовознавці роблять основні помилки, забуваючи те, що велика частина цього терену лежить в районі перехідного говору, який сьогодні зберіг здебільша прикмети північного діалекту. Також і згадана Булаховським розміжна лінія Ф. Т. Жилка, за якою на півночі панують форми — ить, на півдні — е, що проходить через пункти: Золотоношу, Лохвицю, Ромни, Новгород Сіверський, Ямпіль, не розв’язує даної морфологічної проблеми, бо Полтава з околицею, як це стверджує П. Бузук у своєму „Діалектологічному нарисі Полтавщини” (Діал. збірник), знає форми на -ить і тому й Котляревському вони не були чужі. За ним пішов теж молодий тоді Шевченко враз із Є. Гребінкою. Є врешті сліди, що Шевченко читаючи з Лукашевичем „Дністрову Русалку” задумав створити єдину українську літературну мову, в якій навіть Західня Україна мала мати деякі архаїзми, не то що форми на -ить. (Гл. П. Зайцев: Життя Тараса Шевченка, (102. стор.)

І ще більше дивно стає, що проф. Булаховський щойно в підвалі згадує велике значення Г. Квітки Основ’яненка з-під Харкова у творенні літературної мови в повістях, а не згадує безперечного впливу цілого харківського гуртка на літ. мову.

Заключуючи ці міркування можемо сказати, що українська літературна мова досі, на жаль, не уточнена як слід, а далі, що

вона виникла на підставі нового діалекту, який обіймає Наддонецчину, південну Полтавщину та південну Київщину, а не полтавсько-київський діалект, як думають марксистки за вченням Сталіна.

У праці І. К. Білодіда обговорені нові українські фразеологізми (ідіоми, прислів'я) в зв'язку з елементами народно-поетичної творчості М. Стельмаха, О. Гончара, що творять новий етап в розвитку української літературної мови, обумовленої соціалістичним життям. Автор твердить, що сучасна літературна мова — то мова радянських колгоспників, робітників, інтелігентів, а фразеологізми — це один з компонентів цієї „складної багатоманітності” художньої прози.

Безперечно, сьогоднішня літературна мова, побудована на старих компонентах, а при тому збагачена новими, що відповідають дійсності. Але рівночасно не можна заперечити, що вона часто позбавлена художніх прикмет та засмічена російськими впливами й міжнародними елементами, що зовсім не свідчить про її самобутність. Вона стала під впливом життя буденною, зв'язаною з сучасними відносинами, а не з мистецтвом.

Й. А. Багмут доходить до висновку на основі не дуже точних даних, що здавна наявні в українській літературній мові активні дієприкметники на -чий, -щій „під благодворним впливом російської мови і в результаті багатющої практики перекладів з російської мови... значно активізувалися і поширилися у вжитку в публіцистичній і науковій мові.” Це явище називає позитивним, бо воно сприяє точній передачі форм, властивих оригіналові, бо воно підвищує динаміку та ясність мови, підчас коли заміна активних дієприкметників на підрядні речення переобтяжує її.

Автор забув те, що найважливіше, а саме: вживання таких дієприкметників опоганує „народну художність мови”, а тим самим і мову колгоспників. Хіба можна радіти такому протилежному явищу?! Хіба М. Горький і всі літератори та письменники Росії і України даремне накликували до очищення літературної мови від засмічення? Треба в тому випадку всім працювати над покращанням нашої літ. мови.

О. Петренко розглядає гіпотактичні сполучники в літописі С. Величка (XVII-XVIII ст.), особливо конкретно - з'ясувальні: же, жеби, іж, що, щоби, аби, даби, яко, будто, ніби, по словах мовлення й думання. В праці замало уточнено польські впливи на тодішню літературну мову. Зате автор повторяє чужі слова

про виникнення її на основі київсько-полтавського діалекту та про благодійний вплив братньої російської мови на неї.

Б. Кобилянський опрокидує думку визначних граматиків і діалектологів українських і російських (Фінкель, Кузнецов, Р. Аванесов, П. Черних), що нашу двоїну після числівників двачотири (два года, два чоловіка...) пояснюють як родовий однини чоловічого роду. Дивно, що такі пояснення можуть бути в граматичних працях.

В. Т. Коломієць стосує твердження Й. Сталіна про російську мову до сучасної фразеології в чеській мові та наводить її три семантичні групи: 1) фразеологізми, що виражають марксистське розуміння суспільних явищ у всесвітньоісторичному масштабі, 2) фразеологізми пов'язані з радянською дійсністю, 3) фразеологізми, що відображають виключно дійсність народно-демократичної Чехословаччини. Накінці автор називає цей період одним з важливих періодів у розвитку фразеології чеської літературної мови. Таке твердження дуже релятивне, бо погляд на розвиток базується на однобічній оцінці явищ з мови.

Є. В. Опельбаум підкресляє, що досі германісти, особливо такі, як Клюге, Гірт, Уленбек, не приділяли уваги впливам слов'янських мов на словництво німців. Тим часом його студії показують їх на словах з торговельних та промислових взаємин старої Руси і Німеччини, як напр., німці взяли від староруського словника такі слова, як собо́ль, норка (у торгівлі хутрами); старі назви монет, міри і ваги: безмен (назва ручної ваги, що прийшла до нас від арабів через турків), а далі із сільського господарства: соха; із зброї: сабля, шабля, що могли прийти до німців від угорців; із дипломатичних стосунків: товмач із старшого толмач, тольмач, толк.

Треба зазначити, що автор досліджує ці слова дуже точно та дає науковий коментар. На жаль, цей дослід обіймає тільки кілька слів, а в закінченні спирається, як усе, на вчення Й. Сталіна про те, що запозичені слова перетворюються на новому терені в дусі законів мови, яка запозичила їх. Це заключення тільки понижає дослідника, бо чи до нього потрібно було аж такого знаного всім твердження?!

В критиці Л. Булаховський обговорює російський збірник статей, що звернені проти Марра та його послідовників, особливо знаного І. І. Мещанінова та Жирмунського. С. Самійленко в авторефераті висловлює здогад, що у слов'ян існували в найдавніші часи дві форми називного відмінка займенника першої особи: МЫ і НЫ.

В. С. Ільїн, докторант наук, оповідає про планування та виконання праць в Інституті мовознавства за 1953. р. Особливо цікаві тут праці в ділянці діялектології та опису Шевченкової мови.

Вкінці А. Т. Борщ нарікає на послідовників Марра, що затримали нормальний розвиток мовознавства в молдавському філіялі АН СРСР.

К. Кисілевський

- Записки НТШ, т. 159; 11 арк.
В. Кубійович: „Етнографічна карта Південнозахідної України (Галичини)”.
Записки НТШ, т. 160; 4-кольорова карта з 1 арк. пояснень.
Збірник Філологічної Секції, т. 24.
Записки НТШ, т. 161; 13 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 25.
Записки НТШ, т. 162; 6 арк.
В. Прокопович: „Печать малороссійская” і „Сфрагистичні етюди”.
Записки НТШ, т. 163; 7 арк.
„Корона Данила Романовича”. Збірник за редакцією о. А. Г. Великого.
Записки НТШ, т. 164; 5 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 26.
Записки НТШ, т. 165; 8,50 арк.
Бюлетень НТШ в Торонті, 1953; 10 арк.
Збірник матеріалів V. наук. конференції НТШ — Торонто, 1954; 12 арк.

б) В Серії „Бібліотеки Українознавства”:

- Я. Падох: „Нарис історії українського кримінального права”.
Бібліотека Українознавства ч. 1., 5,25 арк.
І. Холмський: „Історія України”.
Бібліотека Українознавства ч. 2; 23 арк.
Ю. Шерех: „Нарис сучасної української літературної мови”.
Бібліотека Українознавства ч. 3; 25 арк.
П. Зайцев: „Життя Тараса Шевченка”.
Бібліотека Українознавства ч. 4; 25 арк.

в) Чужомовні резюме прочитаних доповідей:

- „Proceedings of Historical-Philosophical Section”; Vol. I; 7,5 арк.
„Proceedings of Philological Section”; Vol. I; 5 арк. Vol. II; 4 арк.
„Proceedings” Математично-природописно-лікарської Секції;
за ред. О. Андрушкова. Vol. I; 3 арк. Vol. II; 4 арк.
„Résumé de la Conférence Scientifique à Sarcelles”; за ред. В. Янова. 4 арк.

г) Інші видання:

- „Сьогочасне й минуле”
том I. за 1948 рік; 8 арк.; том II. за 1949 рік; 9,5 арк.
„Історія НТШ”; 3 арк.
„Хроніка НТШ”
Випуск ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949; 2,5 арк.
Випуск ч. 76, (резюме доповідей по-українськи); 1 арк.
Випуск ч. 77, за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953; 4 арк.
„Енциклопедія Українознавства” — Частина перша за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі.
„Енциклопедія Українознавства” — Частина друга (в друку); гол. ред. В. Кубійович.

